

ज्ञानगंगा धरोधरी

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ
‘ज्ञानगंगोत्री’, गंगापूर धरणाजवळ, नाशिक – ४२२ २२

ज्ञानगंगोत्री

• अंक ३ व ४ • डिसेंबर २०२१–मे २०२२

ग्रंथालय व माहितीस्रोत केंद्र इमारत

ज्ञानगंगोत्री

वर्ष २२ वे ज्ञानगंगोत्री : डिसेंबर २०२१ ते मे २०२२ अंक-३ व ४

ISSN 2231-6507

अनुक्रमणिका

- संपादकीय डॉ. प्रवीण घोडेस्वार
- डिजिटल ग्रंथालय आणि श्री. किशोर रामदास माळी
माहिती तंत्रज्ञान : एक परिचय
- आधुनिक ग्रंथालयीन सेवा श्री. चेतन टाकसाळे
(कोहा ग्रंथालय संगणकीकरण आज्ञावलीच्या सहाय्याने)
- अर्कहार्टप्रणीत ग्रंथालय- व्यवस्थापनाची अठरा सूत्रे श्रीमती वेदवती हब्बू
- प्रा. जे. एच. शेरा यांची तत्त्वप्रणाली डॉ. प्रदीप कर्णिक
- शालेय मुलांच्या वाचन गरजा,
सवयी आणि सुविधा : एक अभ्यास डॉ. सदानंद बनसोडे
- पुस्तक परिचय श्री. रोहिदास राठोड
डॉ. राजेंद्र विठ्ठल विकटे

संपादकीय

सन २०२१-२२ या शैक्षणिक वर्षाचा तिसरा व चौथा संयुक्त अंक विद्यार्थ्यांसाठी उपलब्ध करून देत असताना विशेष आनंद होत आहे. नव्या संपादक मंडळाचा हा पहिलाच अंक आहे. नवीन संपादक मंडळाच्या सोबतीने तज्ज्ञ सल्लागार मंडळाची देखील या अंकापासून व्यवस्था करण्यात आली आहे. ही सर्व मंडळी ग्रंथालय व माहितीशास्त्र या विषयातील अनुभवी, जणकार आणि अभ्यासू आहेत. त्यांच्या अनुभवाचा, ज्ञानाचा लाभ संपादक मंडळाला नव्यीच हाईल याची खात्री वाटते. गेल्या काही वर्षांपासून या अंकाची धूरा विद्यापीठातील आमचे सहकारी आणि उप-ग्रंथपाल डॉ. मधुकर शेवाळे यांनी यशस्वीपणे वाहिली, त्याबद्दल त्यांचे मनापासून आभार व्यक्त करून धन्यवाद देत आहे. डॉ. शेवाळे आता सल्लागार मंडळाचे सदस्य झाले आहेत. मारील संपादक मंडळातील प्रा. डॉ. राजेंद्र कुंभार (पुणे), डॉ. मोहन खेरडे (अमरावती), डॉ. मंगला हिरवाडे (नागपूर), डॉ. धर्मराज वीर (औरंगाबाद) यांचेही मनापासून आभार व्यक्त करून धन्यवाद देत आहे. त्यांच्या सक्रिय सहभागामुळे अंक प्रकाशित होऊन विद्यार्थ्यांपर्यंत पोहचवता आलेत. विद्याशाखेच्या वर्तीने त्यांचे पुन्हा एकदा आभार. विद्यापीठातील ग्रंथ निमिती केंद्राचे व्यवस्थापक श्री. आनंद यादव 'ज्ञानगंगोत्री'च्या पहिल्या अंकापासून सोबत होते. ते नियत वयोमानानुसार मार्च २०२२मध्ये सेवानिवृत्त झाले. त्यांचेही याठिकाणी मनःपूर्वक आभार व्यक्त करीत आहे. त्यांनी वेळोवेळी दिलेल्या सहकार्य आणि केलेल्या सूचनांमुळे अंक अधिकाधिक निर्दोष निघण्यास मदत झाली.

या अंकात पाच अभ्यासपूर्ण लेख आणि एक पुस्तक परिचय असा ऐवज समाविष्ट करण्यात आला आहे. श्री. किशोर माळी यांनी 'डिजिटल ग्रंथालय आणि माहिती तंत्रज्ञान : एक परिचय' या लेखातून साध्या आणि सोप्या भाषेत 'डिजिटल ग्रंथालय' बाबत मुद्देसूद मांडणी केली आहे. काही ग्रंथालय संगणकीकरण आज्ञावलीच्या साहाय्याने कोणत्या आधुनिक ग्रंथालयीन सेवा देता येतात, याविषयी श्री. चेतन टाकसाळे यांनी उपयुक्त माहिती दिलेली आहे. श्रीमती वेदवती हब्बू यांनी अर्कहार्टप्रणीत ग्रंथालय व्यवस्थापनाच्या अठरा सूत्रांचे विवेचन केले आहे. तर डॉ. प्रदीप कर्णिक यांनी प्रा. जे. एच. शेरा यांची तत्त्वप्रणाली समजावून संगण्याचा प्रयत्न केला आहे. शालेय मुलांच्या वाचन गरजा, सवयी आणि सुविधा या लेखातून डॉ. सदानंद बनसोडे आणि श्री. रोहिदास राठोड यांनी केलेली मांडणी अभ्यासपूर्ण आहे. शेवटी डॉ. अनिल चिकटे यांनी डॉ. राजेंद्र कुंभार यांच्या 'वाचनातून व्यक्तिमत्त्व विकास' या पुस्तकाचा अतिशय विस्ताराने सविस्तर परीचय करून दिला आहे. हा परिचय वाचून अनेक वाचकांना हे पुस्तक आपल्या संग्रही ठेवावेसे वाटेल अशी आशा वाटते. शिवाय अनेक ग्रंथालयांमध्ये हे पुस्तक उपलब्ध होऊन अधिकाधिक वाचकांपर्यंत पोहोचेल याचा विश्वास वाटतो.

विद्यार्थी मित्र-मैत्रिणींनो, या अंकाचे आपण बारकाईने परिशीलन करून यातील प्रत्येक लेखाचे सार समजून घेणे गरजेचे आहे. अंकात प्रसिद्ध झालेल्या प्रत्येक लेखाच्या आशयाचे योग्य आकलन करून घ्यावे. जेणेकरून या अभ्यासक्रमाची प्रश्नपत्रिका सोडवताना आपणास फारशा अडचणी येणार नाहीत. आपणा सर्वांना या व इतर अभ्यासक्रमाच्या परीक्षेसाठी मनःपूर्वक शुभेच्छा!

- डॉ. प्रवीण घोडेस्वार

LIB 013

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र : घटना, घडामोडी, भाष्य

ज्ञानसंग्रह संस्थापनी

संपादक

डॉ. प्रवीण घोडेश्वर

कार्यकारी संपादक

डॉ. प्रकाश बर्वे

संपादक मंडळ

श्री. नारायण बारसे, ठाणे

डॉ. जगदीश कुलकर्णी, नांदेड

डॉ. शालिनी लिहितकर, नागपूर

डॉ. सिद्धी जगदाळे, मुंबई

डॉ. सारिका सावंत, मुंबई

डॉ. जयंत नंदगवळी, नाशिक

© २०२२

यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ

निर्मिती

श्री. विलास बधान, प्रमुख (प्र.), ग्रंथनिर्मिती केंद्र, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ

अक्षरजुळणी : मे. परफेक्ट कॉम्प्युटर, त्रिमूर्ती चौक, सिंडको, नाशिक

मुद्रक व प्रकाशक

डॉ. दिनेश भोंडे, कुलसचिव, य. च. म. मुक्त विद्यापीठ, नाशिक-४२२२२२

संपादकीय साहित्य पाठविण्यासाठी

ई मेल : editordnyangangotriycmou.ac.in

❖ या अंकात व्यक्त झालेल्या मतांशी संपादक, संपादक मंडळ व तज्ज्ञ सल्लागर मंडळ^{सहमत असेलच असे नाही.}

तज्ज्ञ सल्लागर मंडळ

डॉ. मधुकर शेवाळे

उप-ग्रंथपाल व प्रमुख, ग्रंथालय आणि माहितीस्रोत केंद्र
यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ, नाशिक- ४२२ २२२

डॉ. राजेंद्र कुंभार

प्राध्यापक, ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभाग
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे- ४११००७

डॉ. मोहन खेरडे

संचालक, ज्ञानस्रोत केंद्र

संत गाडगेबाबा अमरावती विद्यापीठ, अमरावती- ४४४६०२

डॉ. रणजीत धर्मापुरीकर

निवृत्त माहिती शास्त्रज्ञ
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड- ४३१६०२

डॉ. अनिल चिकाटे

संचालक, ज्ञानस्रोत केंद्र

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव - ४२५४०१

डॉ. सुषमा पौडवाल

निवृत्त ग्रंथपाल

एस.एन.डी.टी. महिला विद्यापीठ, मुंबई-४०००४९

डिजिटल ग्रंथालय आणि माहिती तंत्रज्ञान : एक परिचय

श्री. किशोर रामदास माळी

ग्रंथपाल- हस्ती पब्लिक स्कूल अँड ज्यू. कॉलेज, दोंडाईचा, जि. धुळे

ई-मेल : malikishor106@gmail.com

आजचे युग हे माहिती तंत्रज्ञानाचे युग आहे. विज्ञान तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे संगणकीय साक्षरता वाढली आहे. भारतासारख्या विकसनशील देशात शासनाच्या वर्तीने प्रत्येक खेड्यामध्ये डिजिटल साक्षरता मोहीम राबविली जात आहे. आज जगामध्ये सर्वच क्षेत्रात माहिती तंत्रज्ञानामुळे आमूलाग्र बदल घडून आले आहेत. ग्रंथालय क्षेत्रही यामध्ये मागे नाही. माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगामध्ये ग्रंथालयाचे स्वरूप संगणकीय होत आहे. तंत्रज्ञानामुळे आजघडीला छापील वाचन साहित्यासोबत इलेक्ट्रॉनिक वाचन साहित्याची उपलब्धता वाढली आहे. या लेखात डिजिटल ग्रंथालय आणि माहिती तंत्रज्ञान याविषयी थोडक्यात जाणून घेणार आहोत.

प्रस्तावना

ग्रंथालय म्हणजे सर्वसाधारणपणे सर्व प्रकारचे छापील साहित्य तसेच हस्तलिखित माहितीसाठ्ये एकत्रितपणे ठेवण्याची जागा होय. वाचक, वाचन साहित्य आणि कर्मचारी हे ग्रंथालयाचे तीन घटक आहेत. ग्रंथालयाचा मूळ उद्देश माहिती संग्रह करून वाचकांना ज्ञान देणे हा असतो. सध्या डिजिटल आणि माहिती तंत्रज्ञानाच्या काळात दृकशाव्ये माध्यमेही ग्रंथालयांमध्ये दिसून येतात. नवीन ग्रंथालयांचे स्वरूप संगणकीय होत आहे. आंतरजालावरून माहितीचा शोध घेणे शक्य आहे. आज संपूर्ण जगामध्ये डिजिटल ग्रंथालय ही संकल्पना आलेली आहे. डिजिटल ग्रंथालयाच्या साहाय्याने वाचकांना एकसारखे ग्रंथ जगभरात एकाच वेळी वाचता येणे शक्य झाले आहे.

मागील दोन वर्षांपासून जगात कोविड-१९ या संसर्गजन्य आजाराने थैमान घातले आहे. आता कुठे परिस्थिती नियंत्रणात आहे. कोविड- १९ च्या परिस्थितीत

दोन वर्षात अनेक महीने लॉकडाऊनमुळे शाळा, महाविद्यालय बंदच होते. म्हणून ऑनलाईन क्लासेस चालू होते. त्यामुळे विद्यार्थी ग्रंथालयातही जाऊ शकत नव्हते. पण बन्याच ठिकाणी मोठ-मोठ्या ग्रंथालयांनी विद्यार्थीना ग्रंथालयाशी जुळवून घेतले होते. आणि हे केवळ डिजिटल ग्रंथालय आणि माहिती तंत्रज्ञानामुळे शक्य झाले होते. डिजिटायझेशनमध्ये डाटा डिजिटल स्वरूपात स्टोअर केलेला असतो. उदा. प्रिंट, मायक्रोफार्म, ऑडिओ स्वरूपात.

ग्रंथालयांचे डिजिटायझेशन काळाची गरज

पुस्तकांचा खजिना सांभाळण्याचा ग्रंथालयांना अनेक शतकांची परंपरा लाभली आहे. काळानुरूप मानवी जीवनात जसे बदल होत आहेत. तसे ग्रंथालयांमध्ये ही काळानुरूप बदल होत आहेत. ग्रंथालयांनी तंत्रज्ञानाशी जुळवून त्या दिशेने वाटचाल सुरू केली आहे. आज सर्व ग्रंथालयांचे रूपांतर 'ग्लोबल नॉलेज सेंटर' मध्ये होत आहे. संगणकीकरण ही त्याची पहिली पायरी आहे. भविष्यात ग्रंथालयांना चांगले दिवस येण्याकरिता ग्रंथालये डिजिटल करण्यावर भर दिला जात आहे. ग्रंथसंपदाची माहितीकरिता आणि ती जपण्यासाठी सॉफ्टवेअरचा वापर केला जात आहे. प्रामुख्याने महाविद्यालयांमध्ये याचा वापर अधिक होत आहे. माध्यमिक शाळा आणि खाजगी इंग्रजी माध्यम शाळांमध्ये आजघडीला सुसज्ज असे ग्रंथालये आहेत. त्यांमध्येही आज दुर्मीळ ग्रंथ जे प्रकाशित होऊ शकत नाही. अशा ग्रंथांचे डिजिटायझेशन करून ते जपून ठेवले पाहिजे. आता सर्वच क्षेत्रात संगणकाचा वापर वाढत आहे. त्यांपासून होणारा लाभ सर्वांना आकर्षित करत आहे. म्हणून ग्रंथालयांचे डिजिटायझेशन ही काळाची गरज झाली आहे.

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे काय?

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे जे डिजिटल मालमत्तांच्या संग्रहात आहे. ज्यांना कुठल्याही प्रकारचे भौतिक अस्तित्व नसते. डिजिटल ग्रंथालय घरबसल्या आपण इंटरनेटच्या माध्यमाने हातावू शकतो. डिजिटल ग्रंथालयामध्ये डिजिटल संसाधनांचा संग्रह असतो. जो फक्त डिजिटल स्वरूपात असतो. जे आपण संगणकाद्वारे हातावू शकतो.

डिजिटल ग्रंथालयाचे फायदे

- (१) डिजिटल ग्रंथालयामुळे वापरकर्त्याला प्रत्यक्ष ग्रंथालयात जाण्याची आवश्यकता भासत नाही.
- (२) वाचक घरबसल्या इंटरनेटच्या माध्यमाने डिजिटल माहिती प्राप्त करू शकतो.
- (३) डिजिटल ग्रंथालय दिवसातील २४ तास आणि वर्षातील ३६५ दिवस हाताळले जाऊ शकते.
- (४) एकाच प्रकारची माहिती अनेक वाचक एकाच वेळी डिजिटल ग्रंथालयाच्या माध्यमाने वाचू शकतात.
- (५) पारंपरिक ग्रंथालयापेक्षा डिजिटल ग्रंथालयात अधिक माहिती साठवता येते.
- (६) वाचक आपल्या सोयीप्रमाणे याला वेळ देऊ शकतो.
- (७) ग्रंथालय सेवकांशिवाय डिजिटल माध्यमाच्या साहाय्याने वाचक ज्ञान आत्मसात करू शकतो.

डिजिटल ग्रंथालयाचे तोटे

- (१) डिजिटायजेशनमुळे कॉपीराईट नियमांचे उल्लंघन केले जाऊ शकते. कारण एका लेखकाचे विचार त्याच्या पूर्व संमतीशिवाय दूसरा लेखक उपयोगात आणू शकतो.
- (२) अनेक संगणक इंटरनेटला जोडल्यामुळे त्यांची गती कमी होऊन वापरकर्त्याचा अधिक वेळ वाया जातो.
- (३) डिजिटल ग्रंथालय तांत्रिकदृश्या थोडे गुंतागुंतीचे असू शकते.
- (४) डिजिटल ग्रंथालयातील वाचनसाहित्य माध्यमाशिवाय (डिस्प्ले यूनिट) वाचता येत नाही. उदा.संगणक.
- (५) सगळीकडे इंटरनेट सुविधा उपलब्ध असेलच असे नाही.

डिजिटल ग्रंथालयाचा उद्देश

डिजिटल ग्रंथोपार्जन, वाचनसाहित्य जतन, संग्रह, पुनर्प्राप्ती, प्रदर्शन ही कार्ये संगणकाच्या माध्यमाने केली जातात. माहितीचे डिजिटायजेशन करून माहिती संग्रहित आणि पुनर्प्राप्ती केली जाते. तसेच सीडीच्या रूपात डाटाबेस तयार करणे, संगणिकृत ग्रंथ देव-घेव करणे हे डिजिटल ग्रंथालयाचे उद्देश आहेत.

माहिती तंत्रज्ञान व त्याचे घटक

माहितीचे एकत्रीकरण, साठा, प्रक्रिया आणि संप्रेषण म्हणजे माहिती तंत्रज्ञान होय. माहिती तंत्रज्ञान हा शब्द टेलीम्याटिक्स, इन्फरम्याटिक्स या शब्दांशी समान आहे. माहिती तंत्रज्ञान ॲक्ट २०००मध्ये माहितीची व्याख्या- माहिती म्हणजे ज्यामध्ये माहिती, मूळ मजकूर, प्रतिमा, आवाज, सांकेतिक खुणा, संगणक कार्यक्रम प्रणाली आणि आधारभूत माहिती संच होय, अशी केली आहे.

माहिती तंत्रज्ञानाचा उपयोग ग्रंथालयीन व्यवस्थापन, ग्रंथालयीन संगणकीकरण, ग्रंथालयीन जाळे, प्रतिलिपी सेवा आणि तांत्रिक संप्रेषण यामध्ये होतो. माहितीचे संकलन करणे, संस्करण, फोटो तंत्रज्ञान, संगणकाची कृत्रिम बुद्धिमत्ता, हार्डवेअर इत्यादी सर्व घटक मिळून माहिती तंत्रज्ञान संकलना आकारास येते. एकूणच माहिती तंत्रज्ञानात संगणक सॉफ्टवेअर, नेटवर्किंग इंटरनेट, संदेशवहन, माहिती मिळवणे व साठवणे या सर्वांचा समन्वय घडवून विकास साधला जातो.

ग्रंथालयात माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्त्व

वाचकांना ज्ञान देण्यासोबत विविध तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने ग्रंथालयाचा विकास घडवून आणे हे महत्त्वाचे आहे. सध्या नववीन तंत्रज्ञानामुळे कमी वेळेत अधिक माहिती वाचकांपर्यंत पोहचविणे शक्य झाले आहे. मागील दोन वर्षांपासून कोरोना महामारीमुळे शाळा बंदच होत्या. मध्यंतरी फक्त दहावी-बारावीचे वर्ग अधून - मधून चालू होते. २०२०-२१ हे संपूर्ण शैक्षणिक वर्ष ऑनलाईन शिकविण्यात गेले आहे. तर २०२१-२२ या वर्षातील एक सत्र ऑनलाईन शिकविण्यात गेले. माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळेकोरोना काळातील विद्यार्थ्यांचे शिकण्याचे दिवस वाया गेले नाहीत. आज अनेक ग्रंथालये वाचकांना घरबसल्या सेवा देत आहेत. व्हाट्सअप (Whatsapp) तंत्रज्ञानाचा वापर करून ग्रंथालये आपल्या वाचकांना हवी असलेली माहिती विनाविलंब प्रदान करत आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या नेटवर्कच्या माध्यमातून एक ग्रंथालय दुसऱ्या ग्रंथालयाला माहितीची देवाण-घेवाण करू शकत आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे वाचकांना हवी असणारी माहिती ई-मेल, फॅक्स, अथवा अन्य लिंकद्वारे पाठविता येते.

भविष्यकाळात ग्रंथालयांची सध्याची जी कामे चालू आहेत ती तशीच राहतील. पण सर्व ग्रंथालयांना तंत्रज्ञानाची मदत घ्यावीच लागेल. माहिती तंत्रज्ञानाच्या या सुपर

हायवेमध्ये संगणकीय जाळे, दूरध्वनी, वायरलेस या गोष्टी समाविष्ट होतात. वर्ल्ड वाईफे वेबमुळे प्रत्येक क्षेत्र प्रगतीकडे वाटचाल करीत आहे. वेबमुळे जग एकमेकांना जोडले गेले आहे. माहिती शोधणे ही खूप वेळ घेणारी प्रक्रिया होती. परंतु आज तंत्रज्ञानामुळे काही वेळातच माहिती उपलब्ध होत असते.

ग्रंथालयीन जाळे

विद्यापीठ अनुदान मंडळाने इन्फॉर्मेशन अॅण्ड लायब्ररी नेटवर्क (Inflibnet) ची स्थापना १९९१ मध्ये केली. या नेटवर्कच्या साहाय्याने ग्रंथालय व माहिती केंद्रे, महत्वाच्या राष्ट्रीय संस्था, संशोधन व विकास संस्था यांची साखळी निर्माण करणे हा महत्वाचा उद्देश आहे. तसेच देशातील ग्रंथालयांच्या उपलब्ध साधनांचा सर्वांसाठी उपयोग करून देणे, हाही मूळ उद्देश या नेटवर्कचा आहे. यामध्ये महानगरांच्या क्षेत्रातील डेलनेट या जाळ्यामध्ये ग्रंथांचा माहिती संच, बहुभाषिक ग्रंथांचा माहिती संच, ई-मेल सेवा, चालू नियतकालिकांची सांघिक यादी, विदेशातील माहिती, संचांचे ऑनलाईन संशोधन ही कार्ये या जाळ्यामार्फत दिसून येतात.

ग्रंथालय यांत्रिकीकरण

वाचकांच्या माहितीविषयक गरजा पुरविण्याची जबाबदारी ग्रंथालयांची असते. वाचकांच्या बदलत्या गरजासाठी ग्रंथालयाला माहितीच्या प्रसारणाचे स्वरूपही बदलावे लागत आहे. ग्रंथालयाच्या यांत्रिकिकरणासाठी इलेक्ट्रॉनिक यंत्रे वापरली जात आहेत. सध्या तांत्रिक आणि वैज्ञानिक विषयांवर सतत अभ्यास आणि संशोधन चालू आहे. नवीन लागलेल्या संशोधनावर प्रचंड माहिती प्रसिद्ध होत असते. ग्रंथालयांनाही गरजेनुसार व काळानुसार ग्रंथ केंद्रीत दृष्टीकोण बदलावा लागत आहे. ग्रंथ केंद्रीत दृष्टीकोण बदलून तो माहिती केंद्रीत झाला आहे. म्हणून आज अनेक ग्रंथालयांमध्ये यांत्रिकीकरण झालेले आहे. जीवनाच्या विविध क्षेत्रात जसा यांत्रिकरणाचा परिणाम झालेला आहे. त्याचप्रमाणे आज ग्रंथालय क्षेत्रात ई - बुक, ई - नियतकालिकांचा वापर सुरु झाला आहे.

तारविरहित संप्रेषण

तारविरहित संप्रेषणामध्ये रेडियो तसेच भ्रमणध्वनी यांचा समावेश होतो. शिवाय ई- मेल ही संदेश सुविधा जलद व कमी खर्चाची आहे. ई- मेल म्हणजे इलेक्ट्रॉनिक

मेल. ही कल्पना इंटरनेटचा शोध लागल्यानंतर उदयास आली. ई - मेलमुळे कोणताही संदेश जगाच्या कानाकोपर्यात अत्यंत जलद गतीने कमी वेळात आपण संगणकाच्या सहाय्याने पाठवू शकतो. संगणकावर इंटरनेटच्या मदतीने ई - मेल खातेदारक असणारा व्यक्ती दुसर्या खातेधारकास संदेश, फोटो इत्यादीच्या स्वरूपात जगभरात कोठेही पाठवू शकतो. ग्रंथालयांमध्ये पुस्तकांची मागणी करण्यासाठी तसेच देयका संदर्भात व्यवहार करण्यासाठी ई- मेलचा सर्वाधिक वापर करण्यात येतो.

बहुविध प्रसारमाध्यमे

बहुविध प्रसारमाध्यमे ही माहिती तंत्रज्ञानातील नवीन विकसित गोष्ट आहे. यामध्ये दृकश्राव्य, आलेख, प्रतिमा इत्यादी साधने एकप्रित असतात. अनेक माध्यमे एकप्रित येणे म्हणजे बहुविध प्रसारमाध्यमे होय. बहुविध प्रसारमाध्यमे माहिती सादरीकरणातील नवीन मार्ग आहे. सध्या ग्रंथालयांमध्ये डिजिटल माहिती वापरली जाते. बहुविध प्रसार माध्यमाद्वारे मिळणारी डिजिटल माहिती आधुनिक उपयोजकाकडून विस्तृत प्रमाणात वापरली जाते. बहुविध प्रसारमाध्यमामुळे अनेक गरजा पूर्ण करता येतात. बहुविध प्रसारमाध्यमांमधील यंत्रणा सोपी, कार्यक्षम आणि परिणामकारक असते. वैज्ञानिक साहित्य जे समजण्यास कठीण असते ते या प्रसारमाध्यमामुळे समजण्यास सोपे जाते. संगणक प्रक्रियेची वाढलेली गती तसेच आधुनिक तंत्रज्ञान आणि वैयक्तिक संगणकाच्या कमी झालेल्या किंमती यामुळे माहिती संप्रेषणाच्या बाबतीत बहुविध प्रसारमाध्यमे जास्त लोकप्रिय झालेली आहेत. ग्रंथालयात या प्रसार माध्यमांचा उपयोग संदर्भ व सूचना देण्यासाठी केला जातो.

माहिती तंत्रज्ञानाचा समाजावरील प्रभाव

माहिती तंत्रज्ञानामुळे मानवी जीवनात क्रांतीकारक बदल घडून आले आहेत. यामुळे मानवी जीवन सुखी व समृद्ध झाले आहे. माहिती तंत्रज्ञानामुळे ज्ञानाच्या कक्षा मोर्चा गतीने विस्तारल्या गेल्या आहेत. माहिती तंत्रज्ञानाच्या प्रभावामुळे संशोधकांची कार्यक्षमता वाढीस लागली आहे. त्यामुळे, शैक्षणिक, सांस्कृतिक, राजकीय, औद्योगिक, कृषी क्षेत्राच्या विकासास चालना मिळत आहे. त्यामुळे राष्ट्र विकासाचा वेग वाढला आहे. शिक्षण समाजभिमुख होऊन तंत्रज्ञान व व्यावसायिक शिक्षण वाढीस लागले आहे. एकविसाव्या शतकात माहिती तंत्रज्ञान प्रत्येकाचा आयुष्याचा

अविभाज्य भाग बनला आहे. सकाळी उठल्यापासून ते रात्री झोपेपर्यंत प्रत्येक ठिकाणी तंत्रज्ञानाचा वापर होत आहे. कोरोना महामारीच्या कालावधीत माहिती तंत्रज्ञानाने महत्वाची भूमीका बजावली आहे. कोरोना काळात रस्त्यांवरची गर्दी लॉकडाउनमुळे अनेक वेळा कमी झाली. सर्व उद्योग धूंदे बंद पडले होते. मात्र माहिती तंत्रज्ञानामुळे ऑनलाईन 'वर्क फ्रॉम होम' करतशाळा-महविद्यालये, आयटी कंपन्याची कामे तसेच इतरमाहितीशी संबंधित कामे सुरक्षीतपणे पार पडली.

माहिती तंत्रज्ञानाचे फायदे

माहिती तंत्रज्ञानामुळे आज सर्वच घटकांवर अनुकूल परिणाम दिसून येत आहे. आज शाळा- महविद्यालयात विद्यार्थ्यांना संगणक तंत्रज्ञान, इंटरनेटच्या सहाय्याने चांगले प्रशिक्षण देऊन सक्षम केले जात आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा फारसा विकास झाला नव्हता तेव्हा अध्ययनकर्त्याला सर्व पुस्तके हार्डकॉपी मध्ये विकत घ्यावी लागत होती. मात्र आता इंटरनेटवर सर्व अभ्यासक्रमाची तसेच संदर्भासाठी लागणारे वाचन साहित्य काही प्रमाणात कमी किंमतीमध्ये किंवा मोफत सॉफ्ट कॉपीमध्ये, पीडीएफ फाइलमध्ये उपलब्ध होत आहे. सध्या अनेक अॅप्स उपलब्ध आहेत. ज्याच्या माध्यमातून अध्ययनकर्त्याला अनेक प्रकारची माहिती सहज उपलब्ध होत असते. जागतिक कोरोना महामारीच्या काळात शिक्षक - विद्यार्थी शाळेत जाऊ शकत नव्हते. मात्र माहिती तंत्रज्ञानाच्या विकासामुळे कुठेही शिक्षणाला अडथळा निर्माण झाला नाही. आज अनेक पोर्टल्स उपलब्ध आहेत. त्यामुळे विविध माहिती, बातम्या सोयीस्करीत्या लोकांपर्यंत पोहचत आहेत. पुस्तके, वृत्तपत्रे, मासिके, दूरचित्रवाणी माहिती तंत्रज्ञानामुळे अल्पावधीतच लोकांपर्यंत पोहचत आहेत.

तंत्रज्ञानामुळे जग खूप जवळ आले आहे. तंत्रज्ञानाच्या माध्यमातून संपूर्ण जगात माहितीचे आदान -प्रदान आपण करू शकतो. तंत्रज्ञानामुळे वेळेची आणि पैशांची बचत होते. कोणत्याही देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या वाढीमध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचे महत्वाचे योगदान आहे. तंत्रज्ञानाच्या मदतीने अनेक कंपन्या उद्योग करीत असून त्यामुळे बेरोजगारांना रोजगार उपलब्ध झाला आहे.

सारांश

सध्याचे युग हे डिजिटल युग आहे. माहिती तंत्रज्ञानाचा विकास कोविड-१९ या संसर्गजन्य आजाराच्या काळात खूपच फायदेशीर ठरला आहे. प्रत्यक्षात शाळा-महविद्यालये बंद होते, तरी विद्यार्थी माहिती तंत्रज्ञानामुळे शिक्षणाच्या प्रवाहात होते. आज सगळीकडे डिजिटल ग्रंथालय ही संकल्पना रुढ होत आहे. ग्रंथालयांमध्ये माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. शैक्षणिक, सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, अशा सर्वच क्षेत्रामध्ये माहिती तंत्रज्ञान काळाची गरज झाली आहे. शिक्षण, मनोरंजन, माहितीप्राप्ती, दळणवळण, वाहतूक, आरोग्य इत्यादी सर्वच क्षेत्रामधील प्रगती माहिती तंत्रज्ञानामुळे वाढीस लागल्याने मानवाचे भौतिक जीवन सुधारले आहे. तंत्रज्ञानाने मानवाचे काम सोपे केले आहे. मात्र त्यामध्ये सावधगिरी बाळगणे गरजेचे आहे. आपण तंत्रज्ञानाचा वापर कसा करतो? याच्यावर सगळे काही अवलंबून आहे.

संदर्भ

- (१) थोरात, लक्ष्मण (२०१५), माहिती तंत्रज्ञान : ग्रंथालय महितीशास्त्र, पुणे: डायमंड पब्लिकेशन्स.
- (२) पवार, एस.पी. (२०१२), ग्रंथालय संगणकीकरण : ग्रंथालय महितीशास्त्र, कोल्हापूर : फडके प्रकाशन.
- (३) mr.m.wikipedia
- (४) maharashtratimes.com
- (५) computerhindinotes.com
- (६) ksietlib.blogspot.com
- (७) www.ypcollegetalodhi.ac.in
- (८) <https://inmarathi.net>

आधुनिक ग्रंथालयीन सेवा (कोहा ग्रंथालय संगणकीकरण आज्ञावलीच्या साहाय्याने)

चेतन टाकसाळे

संचालक

सॉफ्टेक सोलुशन्स अँड सर्विसेस, पुणे

प्रस्तावना

आज आधुनिक युगामध्ये वावरत असताना आपण असंख्य आधुनिक दैनंदिन सेवांना सामोरे जातो आणि या आधुनिक सेवांमुळे आपले जीवन अधिक सुखकर होत आहे याचा अनुभव आपण दररोज घेत आहोत यात कुठलीही शंका असण्याचे कारण नाही परंतु आपण ग्रंथालय व्यावसायिक या नात्याने ग्रंथालयात अशया काही आधुनिक सेवा देत आहोत का ज्यांच्या सहाय्याने आपल्या वाचकांचे जीवन सुखकर होणार आहे किंवा काही ग्रंथालय सदर सेवा देत आहेत त्याबाबतसुद्धा आपण या लेखामध्ये आवर्जून चर्चा करणार आहोत. आपण सकाळी उठल्यापासून ते रात्री झोपेपर्यंत किंतु वेळ आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या सानिध्यात आहोत याचा विचार करणे अत्यंत आवश्यक आहे या सर्व सेवा नक्कीच सुखकर आणि आपल्या सोईच्या आहेत परंतु एका विशिष्ट मर्यादिपर्यंत आपण याचा वापर करू तो पर्यंत आणि आपण या आधुनिक सेवेचा सकारात्मक दृष्ट्या वापर करतोय का हा मुद्दासुद्धा तितकाच महत्वाचा आहे. यामुळे ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र क्षेत्रामध्येसुद्धा एक तंत्रज्ञानाची क्रांती आल्याचे दिसून येत आहे या क्रांतीचे आद्य जनक ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र क्षेत्राचे जनक डॉ. एस.आर. रंगनाथान सर यांच्या पासूनच सुरुवात झाली होती व आज ती क्रांती मोठ्या प्रमाणावर उदयास आली आहे.

ग्रंथालयीन सेवा म्हणजे काय?

यामध्ये दोन विभाग पडतात (१) ग्रंथालयील सेवा ज्यामध्ये ग्रंथालयीन अधिकारी/कर्मचारी वर्गाचे काम सुलभ होऊन तत्पर सेवा पुरविता येते.

(२) ग्रंथालयीन सेवा ज्यामध्ये ग्रंथालय वापर करणारे वाचक वर्ग यांना सेवा किंतु सुलभतेने वापरता येते विना अडथळा. या दोन मुख्य सेवांवर हा लेख आधारित आहे. या लेखामध्ये पारंपारिक ग्रंथालयाचे महत्व तितकेच महत्वाचे समजून त्याला तंत्रज्ञानाची भरणोस जोड कशी देता येईल यावर चर्चा करणार आहोत.

ग्रंथालयातील संगणकीकरण हि आज महत्वाची आणि आवश्यक प्रक्रिया आहे. हि प्रक्रिया करत असताना आपल्या पारंपारिक ग्रंथालयातून सुरुवात करावी लागते त्यासाठी पारंपारिक

ग्रंथालय व्यवस्थापन करत असताना त्यामध्ये काही गोष्टींना महत्व आहे उदा. ग्रंथालय दाखल अंक नोंदवही, देवघेव वही, तसेच बुक कार्ड, डेट स्लीप, बॉरोकार्ड, वर्तमानपत्र, मासिके नोंद वही अशया अनेक गोष्टी आहेत ज्या आपण नोंद ठेवतो परंतु यांचे जतन करणे हे पण तितकेच महत्वाचे आहे कारण कोणतीही केंद्रीय समिती ज्यावेळेस ग्रंथालयास भेट देते त्यावेळेस या गोष्टी अत्यंत महत्वाच्या असतात त्यासाठी आपण यांचा सांभाळ करणे तसेच योग्य वेळी योग्य गोष्ट सापडणे यासाठी आपल्याला पारंपारिक ग्रंथालय जोपासणे अत्यंत महत्वाचे आहे. पारंपारिक ग्रंथालयातून आपल्याला आधुनिक ग्रंथालयाकडे जाणे अत्यंत सोबीस्कर जाते कारण आपण पारंपारिक ग्रंथालयातील सर्व गोष्टी या संगणकीकरणाच्या माध्यमातून आधुनिक सेवा सुविधा देऊ शकता यासाठी संगणकीकरण असणे गरजेचे बनले आहे.

संगणकीकरण करत असताना अनेक टप्पे पार पाइन आपल्याला पुढे जावे लागते कारण संगणकीकरण करणे ह्यामध्ये आपल्या स्टाफ तसेच वाचक यांचा खूप मोठा सहभाग असतो आणि या सहभागातून एक आदर्श ग्रंथालय संगणकीकरण होते.

ग्रंथालय संगणकीकरण करीत असताना येणारे महत्वाचे टप्पे

पारंपारिक ग्रंथालयात उपलब्ध ग्रंथांची नोंद संगणकामध्ये घेणे. ग्रंथालय संगणकीकरणामध्ये सर्वांत महत्वाचा टप्पा म्हणजे आपल्या ग्रंथालयात उपलब्ध असणाऱ्या दाखलअंक नोंद वही मध्ये हाताने लिहिण्यात येणाऱ्या पुस्तकांच्या नोंदींची यादी संगणकामध्ये एक्सेलच्या सहाय्याने करणे. यासाठीच आपण ग्रंथालय छोट्या पातळीवर असतानाच यामध्ये ग्रंथालयाच्या मानांकाप्रमाणे पुस्तकाची नोंद ठेवली पाहिजे उदा. (1) Acc. No. (2) Acc. Date. (3) ISBN No.

3 Title (4) Author (5) Author 2 (6) Publisher (7) Publication Place (8) Year (9) Edition, (10) Pages (11) Price (12) Bill No. (13) Class No. (14) Bill Date (15) Remark इत्यादी कॉलम असले पाहिजे जेणेकरून आपण संगणकीकरण करत असताना ज्या संगणकीकरण आज्ञावलीचा वापर करणार आहोत त्यामध्ये या सर्व बळशश्रवी यामध्ये असाव्यात जेणेकरून (Retro Conversion) करताना आपल्याला सर्व डेटा घेता येवा अन्यथा आपल्याला एक एक पुस्तक हातात घेऊन पुस्तकांच्या उर्वरित नोंदी कराव्या लागतील त्यासाठी सुरवातीलाच जर आपण सर्व नोंदी घेण्याचा प्रयत्न केला तर संगणकीकरण करताना जास्त अडचणींना सामोरे जावे लागणार नाही.

सभासदांच्या नोंदी घेणे : ग्रंथालय वापरत असणाऱ्या सभासदांच्या नोंदी संगणकामध्ये (Excel) मध्ये घेणे आवश्यक आहे कारण आपण पुस्तकांची देवाण घेवाण करत असताना ह्या डेटाची आवश्यकता भासते आणि हि माहिती/यादी संगणकामध्ये असल्यास ग्रंथालय संगणकीकरण आज्ञावलीमध्ये (Migration) करणे सोयीस्कर होते. उदा. (1) Member No. (2) Member Name 2 Class/Designation (3) Category (4) Address (5) Mob No. (6) Email Address (7) Admission Date. (8) Member Closing Date (9) Member Photo etc.

सभासदांना ग्रंथ देव घेव केलेल्या रजिस्टरची नोंद संगणकामध्ये घेणे. ग्रंथालय स्थापने पासून ज्या सभासदांना पुस्तकांचे देवाण घेवाण केलेले आहे त्यांची नोंद जर आपल्याला संगणकामध्ये ठेवायची असल्यास अथवा ग्रंथालय संगणकीकरण आज्ञावलीमध्ये ठेवायची असल्यास या रजिस्टरमध्ये असलेली सर्व माहिती आपल्याला आहे तशी एकसेलमध्ये ठेवायची आहे. जेणेकरून आपण मागील पुस्तकांच्या नोंदी आपल्याला भेटू शकतील व आपण सभासदांना Reminders देऊ शकतो.

कोणत्याही ग्रंथालयाचे संगणकीकरण करण्यासाठी वरीलपैकी तीन गोष्टी आपल्याला तयारी करून ठेवाव्या लागणार आहेत पुढील काळात आपण ग्रंथालय आज्ञावली निवडली असता त्यामध्ये सर्व डेटा समायोजित करून आपण त्वरित संगणकीकरणाच्या दिशेने वळू शकतो.

दुसरा टप्पा

ग्रंथालय संगणकीकरण आज्ञावलीची निवड

ग्रंथालय संगणकीकरण करताना आपल्याला वेगवेगळ्या आज्ञावलीची चासपणी करावी लागते यामध्ये तीन प्रकारच्या आज्ञावली उपलब्ध आहेत त्यापैकी कोणती आज्ञावली आपल्याला घ्वावयाची आहे त्याबद्दलचा निर्णय आपल्याला ग्रंथालय कमिटीमार्फत घ्वावयाचा आहे. याठिकाणी सदर लेख हा कोहा आज्ञावली विषयक असल्याने आपण मुक्तद्वार आज्ञावली (Open Source Softwares) वर चर्चा करणार आहोत. संगणकीकरण करण्यासाठी तीन पद्धतीच्या आज्ञावली उपलब्ध आहेत त्यामध्ये (1) Freeware Software (2) Commercial Softwares (3) Open Source Softwares यापैकी आपण ज्या अज्ञावलीवर पुढील माहिती पाहणार आहोत ती Open Source Software (मुक्तद्वार आज्ञावली) आहे.

मुक्तद्वार आज्ञावली म्हणजे काय

ज्या आज्ञावलीचे Source Code मुक्त असतात अश्या आज्ञावलीमध्ये हवे तसे तांत्रिक बदल करून आपल्या संस्थेला अथवा महाविद्यालयास उपयुक्त आज्ञावली बनविता येते सदर आज्ञावलीद्वारे असंख्य अश्या गोष्टी एकत्रित जोडता येतात उदा. ग्रंथालयात येण्याच्या आणि जाणाऱ्या विद्यार्थी वर्गांची नोंद यामध्ये ठेवता येथे त्यासाठी एक वेगळे (Plugin) यामध्ये उपलब्ध आहे ते यामध्ये जोडता येते. अश्या पद्धतीचे असंख्य Plugin याठिकाणी जोडता येतात. म्हणून मुक्तद्वार आज्ञावलीची मागणी ही दिवसेंदिवस वाढताना आपल्याला दिसत आहेत.

Open Source Library Management Softwares (मुक्तद्वार ग्रंथालय संगणकीकरण आज्ञावली)

- (१) KOHA
- (२) Evergreen
- (३) Slims
- (४) NewGen Lib

वरील प्रमाणे मुक्तद्वार आज्ञावली असंख्य उपलब्ध आहेत परंतु यामध्ये परिपूर्ण आणि जी तंत्रज्ञानाच्या दृष्टीने अद्यावत आज्ञावली कोणती असेल तर ती कोहा ही आज्ञावली आहे. जी १०० हून देशांमध्ये अग्रगण्य आहे. तसेच भारतामध्ये नामांकित

संस्था, महाविद्यालये, शाळा, विद्यापीठ याठिकाणी कोहा आज्ञावली वापरली जाते. यामुळे आपण या लेखामध्ये कोहा आज्ञावलीबद्दल अधिक जाणून घेण्याचा प्रयत्न करणार आहोत. (कोहा आज्ञावली जगप्रसिद्ध आज्ञावली असून याचा अभ्यास अनेक तज्ज्ञ व्यक्तींद्वारे करण्यात आला आहे त्यांच्यामार्फत वेळोवेळी अनेक लेख आणि अभ्यासक्रम जाहीर करण्यात आला असल्याने त्याची पार्श्वभूमी याठिकाणी मी मांडत नाहीये तांत्रिक माहिती मी लेखात जास्तीत जास्त लिहिण्याचा प्रयत्न करीत आहे.)

तिसरा टप्पा

आज्ञावलीचे समायोजन (Software Installation)

आज्ञावलीचे समायोजन करण्यापूर्वी आपल्याला आज्ञावली तांत्रिक पार्श्वभूमी समजावून घेणे अत्यंत आवश्यक आहे कारण त्याप्रमाणे आपल्याकडे संगणक/सर्वर/उपलब्ध आहेत का Installation झाल्यानंतर बराच काळ आज्ञावली व्यवस्थित चालेल कारण पुन्हा पुन्हा Installation करताना काही तांत्रिक अडचणी आल्यास डेटाला धोका होऊ शकतो यासाठी आपण काळजीपूर्वक एकदाच चांगला संगणक आज्ञावलीसाठी द्यावयाचा आहे. साधारणत: कश्या पद्धतीचा संगणक कोहा या आज्ञावलीसाठी उपयुक्त ठरेल हे आपल्या सामोर मांडत आहे.

Hardware Specification for Installation of KOHA LMS

- (१) Processor : Min Core i3 to Max i7
- (२) HDD : Min 500 GB to Max 1TB
- (३) R-M² : Min 8 GB to Max 16 GB
- (४) DVD Writer
- (५) Monitor
- (६) Keybooard/Mouse

Software Specification

- (१) Debian (Linux Flavor)
- (२) Virtual Box
- (३) Windows OS

(४) PDF Reader

(५) MS Office

(६) KOHA ISO File

अशा पद्धतीचा संगणक आणि त्याला लागणारे सॉफ्टवेअर एकत्रित केल्यावर आपण कोहा आज्ञावली समायोजित करून घेऊ शकतो. यासाठी आपण प्रशिक्षण घेतले असता अथवा आपल्याला तांत्रिक अडचणी नसल्यास आपण स्वतः समायोजित करू शकतो किंवा अनेक खाजगी कंपनी या आज्ञावलीचे समायोजन तसेच संपूर्ण मार्गदर्शन आपणास करून देतात.

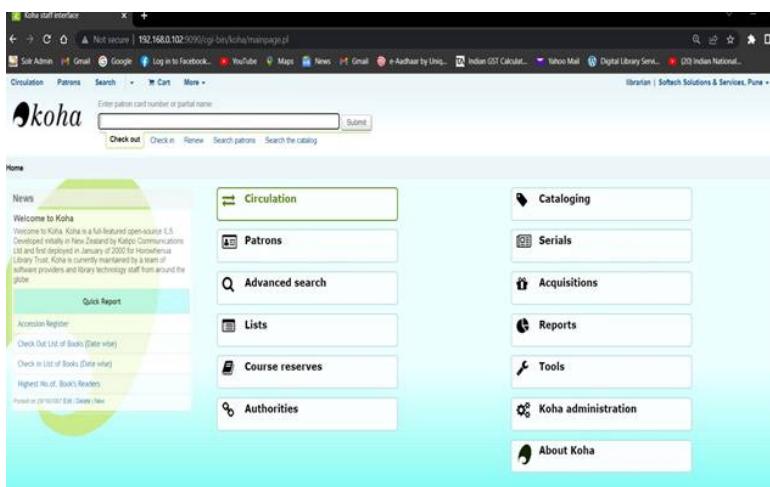
यापुढे आपल्याला कोहा आज्ञावली निवडीचे फायदे काय आहेत याबद्दल चर्चा करावयची आहे.

कोहा आज्ञावली निवडीचे फायदे

- (१) **MuktaDwar Aajnawali (Source Code Open) :** कोहा आज्ञावली मुक्तद्वार असल्याने यामध्ये आपल्याला हवे तसे Customization करून हव्या त्या भाषेमध्ये आज्ञावली वापरू शकतो त्यामुळे काम करणे अत्यंत सोपे वाटू लागते.
- (२) **Linux Based Software :** सदर आज्ञावली लिनक्स या Operating System वर असल्याने याला लायसन्स घेणे आवश्यक नाहीये कारण लिनक्स हे मुक्तद्वार आज्ञावली असून इंटरनेटवर सदर अज्ञावली मोफत स्वरूपात आहे.
- (३) **Virus Free :** लिनक्स हि आज्ञावली Virus Free असल्याने याला Virusचा कोणताही धोका निर्माण होऊ शकत नाही उदा. यामध्ये डेटा Corruptionचा धोका खूप कमी आहे.
- (४) **No Cost :** कोहा आज्ञावली Open Source स्वरूपात असल्याने आपणास खरेदी करता येत नाही त्यामुळे याची कोणतीही किंमत मोजावी लागत नाही.
- (५) **Low Cost Hardware :** लिनक्स आज्ञावली (light weight) असल्याने याला नॅर्मन hardware Specification ची आवश्यकता असते त्यामुळे आपला Hardware वर जास्त खर्च होत नाही.
- (६) **Durability :** कोहा आज्ञावली लिनक्स या प्लॅटफॉर्म वर उपलब्ध असल्याने याची Durabilty मोठ्या प्रमाणावर आहे याचे कारण याचे येणारे Update हे आज्ञावलीला पुनर्जीवित करतात यासाठी याची Durabilty वाढते.

- (७) **Report Cutomization** : कोहा आज्ञावली मुक्तद्वार असल्याने यामध्ये आपल्याला हवे तसे रिपोर्ट बनवता येतात आणि हे रिपोर्ट इंटरनेटच्या माध्यमातून सहज उपलब्ध आहेत.
- (८) **Opac Customization** : कोहा आज्ञावलीच्या सहाय्याने OPAC (Online Public Access Catalogue) पूर्णपणे अद्यायावत होतो एखाद्या वेबसाईटप्रमाणे सर्व माहिती आपण या OPAC च्या माध्यमातून विद्यार्थी वर्गास अथवा वाचकांना घर बसल्या देऊ शकतो.
- (९) **Web Based Application** : कोहा हे Web based असल्याने ते कुठे ही ज्या ठिकाणी इंटरनेट आहे किंवा लॅन केलेले आहे अश्या ठिकाणी IPच्या सहाय्याने ओपन करता येते.

हे सर्व पर्याय या आज्ञावलीमध्ये आपल्याला भेट आहेत ज्याच्या सहाय्याने आपल्याला संगणकीकरण करत असताना येणाऱ्या असंख्य अडचणी यामुळे दूर होतात यापुढे आपण कोहा आज्ञावली मध्ये उपलब्ध असणारे मोड्यूल्स आणि त्यांचा उपयोग कशा साठी होतो हे पाहणार आहोत.

कोहाचे मुख्यपृष्ठ पहिले असता यामध्ये वरील पैकी मोड्यूल्स उपलब्ध आहे यापैकी कोणते मोड्यूल काय काम करते आणि ग्रंथालयात याचा उपयोग कसा होतो हे आपण पाहणार आहोत.

Cataloging

या मोड्यूल्सच्या वापरातून ग्रंथालयात येणारे नवीन पुस्तकांची नोंद ठेवण्यासाठी करण्यात येते यामध्ये फक्त पुस्तकाची नोंद होते उदा. पुस्तकाचे शीर्षक, लेखक, प्रकाशक, प्रकाशन वर्ष, पाने, ISBN No. Acc. No. etc. अश्या पद्धतीची माहिती या Cataloging मोड्यूल्स मधून करण्यात येते. तसेच काही पुस्तके भेटप्रत, तसेच मागील काही पुस्तके ज्यांचे बिल क्र. नसतील अथवा प्रोजेक्ट, Bound Volume अश्या पद्धतीची पुस्तके याठिकाणी नोंदविता येतात.

Acquisition

या मोड्यूल मध्ये आपल्याला अतिशय महत्वाचा डेटा भेटतो Acquisition मोड्यूलमध्ये ग्रंथालयास प्राप्त होणारे वार्षिक बजेट याठिकाणी नोंदवावे लागते त्यानंतर प्रत्येक बजेट हे फंड स्वरूपामध्ये वाटून घेतलेले असतात उदा. Junior/ Senior Text/ Reference या फंड प्रमाणे पुस्तकांची खरेदी केली जाते. पुस्तक खरेदी प्रक्रियेमध्ये सभासदांकझनझुद्धा पुस्तक मागणी केली जाते (Book Suggestion) पासून, ते ग्रंथ खरेदीची मान्यता घेण्या पासून ज्या ग्रंथ विक्रेत्याकडून ग्रंथ खरेदी करावयाची आहेत त्यांना पत्रव्यवहार करणे तसेच ग्रंथ दाखल झाल्यानंतर उपलब्ध असलेल्या फंडमध्ये आलेल्या बिला प्रमाणे नोंदी करून त्याची माहिती हवी तेव्हा बिला प्रमाणे, फंड प्रमाणे, विक्रेत्याप्रमाणे आपल्याला हवे तसे रिपोर्ट मिळू शकतात.

Patrons

याठिकाणी सभासदा संदर्भात सर्व माहिती आपल्याला भेटते सभासदाची नोंद त्याच्या Category प्रमाणे येथे करण्यात येते आणि हवी तेव्हा त्याची माहिती आपल्याला पाहता येते.

Circulation

या मोड्यूलमध्ये सभासदाला ग्रंथ देव घेव करता येते, पुस्तक नुतनीकरण करता येते आणि तसेच सभासदांनी आजवर वाचलेल्या पुस्तकांची यादी येथे बघता येते आणि सभासदाला फाईल लागला आहे का, त्याच्या नावावर काही पुस्तके Overdue झाली आहेत का अश्या प्रकाराची सर्व माहिती आपल्याला Circulation मोड्यूल मधून मिळते.

Serial

येथे मासिक खरेदी प्रक्रिया ते मासिक ग्रंथालयात दाखल होईपर्यंतची सर्व नोंद ठेवण्यात येते मासिक ज्या विक्रेत्याकडून, प्रकाशकांकडून घेण्यात येते त्यांच्याकडून ग्रंथालयात दाखल होई पर्यंतची संपूर्ण नोंद या मोड्यूल मधून होते येथे मासिकाची वार्षिक आखणी केली जाते आणि दर महिन्याला फक्त आलेल्या मासिकाची नोंद केली जाते.

Reports

कोहा आज्ञावलीमध्ये उपलब्ध जेवढे मोड्यूल्सवर काम केले जाते त्या सर्व मोड्यूल्स संदर्भात रिपोर्ट आपल्याला एकत्रित येथे भेटात उदा. Cataloging मोड्यूल मधून ग्रंथांची नोंद केली असेल तर त्याचे Accession Register त्वरित येथे उपलब्ध होते आणि आपल्याला हवे तसे रिपोर्ट आपण तयार करून घेऊ शकतो आणि केंद्रीय समिती, लोकल समिती यांना त्वरित अहवाल सादर करू शकतो.

KOHA Administration

येथे कोहा आज्ञावली संदर्भातील सर्व मास्टर प्रक्रिया केल्या जातात ज्या एकदा करून ठेवल्या की आपल्याला सारख्या सारख्या त्या बदलाव्या लागत नाही. उदा. Create Libraries, Create Patron Category, Category Fine Rules, Location, Sections आज्ञावलीमध्ये न लागणारे मोड्यूल्समधील कॉलम कमी करणे अश्या सर्व प्रशासकीय कामे या मोड्यूल मधून करण्यात येते.

Tools

हे मोड्यूल अत्यंत महत्त्वाचे असून यामध्ये अनेक पर्याय आहेत ज्याच्या आधारे ग्रंथालयाचे संगणकीकरण करताना उपयोगी आहेत त्यामुळे आपण हे मोड्यूल थोडे बारकाईने पाहणार आहेत.

Tools

Import Patron : या मोड्यूलमध्ये सभासदांची नोंद एकसेलमध्ये केलीली असल्यास आपण त्वरित कितीही स्साभासाद असल्यास त्यांना एकत्रित कोहा

आज्ञावलीमध्ये समाविष्ट करता येतात.

Notices Slips : कोहामध्ये ग्रंथालयीन कामकाज ज्या-ज्या नोटीस सभासदांना, ग्रंथविक्रेत्यांना वेळोवेळी नोटीस जात असतात त्या नोटीस याठिकाणी अद्यावत करता येतात प्रत्येक सभासद आणि ग्रंथविक्रेते, मासिक पुरवठादार यांना वेळी वेळी दिल्या जाणाऱ्या मेल मधून ह्या नोटीस दिल्या जाणार आहेत. उदा. Overdue Notice, Issue, Return, Reminders.

Patron Card Creator : या मोड्यूलमधून सभासदांचे ओळखपत्र तयार होतात हे ओळखपत्र अद्यावत बारकोडसहित ओळखपत्र आज्ञावलीद्वारे तयार होते कलर प्रिंटर वर प्रिंट देऊन लॅमिनेशन करू शकतो किंवा ID Card Pinter जर आपल्याकडे असेल तरी आपण यातून प्रिंट देऊ शकतो.

e-Mail Integration : कोहा आज्ञावलीमध्ये ई-मेल समायोजित केला जातो ग्रंथालयातील सर्व घडामोडी या सभासदांना माहित व्हाव्यात सभासदाने पुस्तक देव घेव केले असता त्वरित त्याला सूचना याव्यात एखादे पुस्तक सभासदाने आरक्षित केले असता ग्रंथपालास ई-मेल येतो तसेच पुस्तके प्रलंबित झाले, सभासदांना फाईल लागला असता ई-मेल जातो तसेच ग्रंथ खरेदी संदर्भात पुस्तकांचा कायर्देश पाठवविणे असेल अश्या वेगवेगळ्या कामांसाठी कोहा आज्ञावलीमधून ई-मेल जातात.

Inventory (Stock Verification) : कोहा आज्ञावलीच्या सहाय्याने ग्रंथालयातील एकूण पुस्तकांपैकी किती पुस्तके ग्रंथालयात उपस्थित आहे किती पुस्तके सभासदांकडे आहे किती पुस्तके हरवली आहे किती पुस्तके आपल्याला ग्रंथालयातून काढून टाकावयाची आहेत यासंदर्भात आपण सूची तयार करू शकतो आणि त्याचा अहवाल एका किलक वर उपलब्ध करून देऊ शकतो.

Label Creator (Barcode label) : कोहा आज्ञावलीमध्ये Tools मध्ये Label Creator या पर्याया अंतर्गत पुस्तकाचे बारकोड तयार होतात तसेच बारकोड हवे तसे आपण काढू शकतो, A4 Size, (48MPL, 65MPL) Single Barcode म्हणजेच तुम्हाला -4 प्रिंटर Laserjet Printer किंवा बारकोड प्रिंटर वर प्रिंट घ्यावयाची असेल त्या पद्धतीने बारकोड डिजाईन तयार करतायेते.

Spine Label Creator : पुस्तके ग्रंथालयात कपाटावर ठेवल्यावर त्यांचा Acc. No व Class No. लवकर समजून यावा यासाठी पुस्तकाच्या Spine भागावर label चिकटवतात याने पुस्तक शोधण्यास मदत होते हे लेबर कोहामधून

त्वरित तयार होते.

Auto Cover Page / Upload local cover image : कोहा आज्ञावलीमध्ये असा एक पर्याय आहे ज्याच्या माध्यमातून आपण पुस्तकाचा ISBN क्रमांक दिला असल्यास पुस्तकाचे कव्हर पेज आँटो येते त्यासाठी वेगळे काही करावे लागत नाही. परंतु काही कारणास्तव ISBN क्रमांक टाकूनसुद्धा कव्हरपेज आले नाही तर आपल्याला स्कॅन करूनसुद्धा Upload करता येतात.

OPAC (Online Public Access Catalogue) : OPACच्या माध्यमातून असंख्य सुविधा वाचकांना घरात बसून आपल्याला देता येतात कोहाचा OPAC Static IP Zo Configure केला असता ग्रंथालयाच्या सभासदाला घरात बसून आपण मोबाईलवर OPAC हाताळण्याची सुविधा देऊ शकतो

ग्रंथसूची

ग्रंथालयात उपलब्ध असणाऱ्या पुस्तकांची सूची पाहता येते यामध्ये Title, - uthor, Publisher, Keyword, Acc No. ISBN अश्या सर्व प्रकारे पुस्तके शोधात येतात. ग्रंथालयात उपलब्ध असणारे पुस्तके तसेच सभासदांना देण्यात येणारे ग्रंथ, ग्रंथालयातून काढून टाकण्यात येणारे पुस्तके यांची सर्व माहिती OPAC द्वारे मिळते.

पुस्तक आरक्षण (Book Reservation) : ग्रंथालयात उपलब्ध पुस्तकांना सभासदांना आरक्षण करून ठेवता येतात ज्या दिवशी सभासद पुस्तक घेण्यास येणारे आहे त्याची दिनांक टाकून ग्रंथ आरक्षित करू शकतो तसेच एखाद्या सभासदाच्या नावावर असलेले पुस्तक सभासदाने ग्रंथालयात परत केल्यास त्वरित आपण आरक्षित केलेले पुस्तक आपण घेऊ शकतो त्या संदर्भातल्या सर्व सूचना सभासदाला इ-मेल वर येतात.

ग्रंथालयाची संपूर्ण माहिती : OPAC च्या माध्यमातून ग्रंथालयासंदार्भातील संपूर्ण माहिती आपण येथे ठेऊ शकतो.

- ग्रंथालयाचे उद्देश/धोरण (Library Aims Objectives)
- ग्रंथालयाची वेळ (Library Timing)
- ग्रंथालय समिती (Library Committee)
- ग्रंथालयात उपलब्ध पुस्तकांचा साठा (Library Collection)

- ग्रंथालय स्टाफ (Library Staff)
- ग्रंथालयाचे फोटो (Library Images)
- वर्तमानपत्राचे कात्रणे (Newspaper Clippings)
- सभासद अर्ज (Membership Form)
- ग्रंथ खरेदी सूचना अर्ज (Book Purchase Form)
- नवीन दाखल झालेले पुस्तकाची यादी (New Arrivals)
- मुक्त संसाधने (Open Resources)
- जुन्या प्रश्नपत्रिका (Old Question Papers)
- नोटीस (Notices)
- CAS (Current Awareness Services)
- SDI (Selective Disseminationof Information)
- QR Code Services
- Lists
- Ask a Librarian Facility

अश्या असंख्य महत्त्वाच्या सेवा आणि सुविधा ग्रंथालय सभासदांना घरी बसल्या आपण फक्त आणि फक्त कोहाच्या OPAC वरून देऊ शकता.

सारांश

कोहा आज्ञावली एक परिपूर्ण आज्ञावली आहे ज्याच्या माध्यमातून महाविद्यालयीन, विद्यापीठ, शाळा, संस्था यांच्या ग्रंथालयांचे संपूर्ण संगणकीकरण होते आणि या संगणकीकरणाच्या माध्यमातून आपल्या ग्रंथालयात येणाऱ्या सभासद वर्गासाठी आपण तत्पर सेवा देऊ शकतो जेवढ्या सेवा सुविधा आपण सभासदांना देऊ तेवढेच सभासद ग्रंथालयाकडे आकर्षित होऊ शकतात ग्रंथालयाच्या माध्यमातून सभासदांना उपयुक्त तेवढीच माहिती दिली असल्यास सभासदांना जास्तीचे शोध करावा लागत नाही यामुळे डॉ. एस. आर. रंगनाथान सर यांचा Fourth Law : Save the Time of Reader हा पूर्णत्वास येतो. त्यामुळे आजच्या आधुनिक युगामध्ये ग्रंथालय संगणकीकरण करणे हे अतिशय महत्त्वाचे झाले आहे आणि यामुळे आपल्या ग्रंथालयाचे नावलोक्य वाढते आणि ग्रंथालयीन सेवांमध्ये एक अमुलाग्र बदल घडलेला आपणास पहावयास भेटतो.

अर्कहार्टप्रणीत ग्रंथालय

व्यवस्थापनाची अठरा सूत्रे

श्रीमती वेदवती हब्बू

वरिष्ठ सहायक ग्रंथालय (निवृत्त)

जवाहरलाल नेहरू ग्रंथालय, मुंबई विद्यापीठ, मुंबई

डॉ. रंगनाथन यांनी ग्रंथपालांना मार्गदर्शक ठरेल अशी पंचसूत्री प्रसारित केली. तिचे स्वरूप एवढे व्यापक आहे, की ग्रंथालयांच्या सतत बदलत्या स्वरूपातदेखील ती अबाधित ठरली आहे व भविष्यातही तशीच राहील. याचे प्रमुख कारण म्हणजे तिचे स्वरूप सिद्धांतासारखे आहे. त्यात भरपूर लवचीकता आहे. ग्रंथपालन व्यवसायाचे मर्म ज्यांना कळले आहे, ते तिचा योग्य अर्थ लावू शकतील. त्यामध्ये कदाचित एखाद्याच्या कुवतीनुसार अनावश्यक लवचीकता व कदाचित चुकीचा अर्थ लावला जाण्याची शक्यता आहे. त्यामुळे ग्रंथपालास अधिक स्पष्ट, व्यवहारी आणि काळानुसार योग्य अशा मार्गदर्शक सूत्रांची गरज होती. ती सूत्रे राबविण्यासाठी काही कार्यप्रवण सूचनांची गरज होती. ती गरज डॉ. अर्कहार्ट यांच्या सूत्रांनी भागविली आहे. ही सूत्रेदेखील जवळजवळ अर्धशतकापूर्वी प्रसृत झालेली असली तरी अद्यापही ताजी आहेत. म्हणून ती व त्यांमागील विचार समजावून घेणे उत्तम ग्रंथालय व्यवस्थापन आणि ग्रंथालय सेवा देणाऱ्या ग्रंथपालास आवश्यक आहे. विशेषत: त्यांची उजळणी नवीन ग्रंथपालास जास्त मार्गदर्शी ठरेल.

ग्रंथालय बांधणी, त्यांचे दैनंदिन व्यवस्थापन, काळाचे भान आणि ग्रंथालयाचे अंतिम उद्दिष्ट यांचा सामूहिक विचार करणारी ही अठरा सूत्रे पुढीलप्रमाणे आहेत. मराठीत भाषांतर / रूपांतर करताना मूळ सूत्रातील आशय नीट व्यक्त न होण्याची शक्यता लक्षात घेऊन ती प्रथम इंग्रजीत दिली आहेत. त्यांचे विवरण लेखिकेने आपल्या कुवतीनुसार केले आहे. त्याबाबत मतभिन्नता असण्याची शक्यता आहे. सुविधा व अनुभवी ग्रंथपाल - वाचकांच्या त्याबाबतच्या प्रतिक्रिया लेखिकेस मोलाच्या वाटील.

सूत्र पहिले – Libraries are for Users- ग्रंथालये वाचकांसाठी आहेत. हे सूत्र डॉ. रंगनाथन यांच्या पहिल्या सूत्रासारखे असले तरी अर्कहार्ट वाचकास Users

म्हणजे वापर करणारा असा शब्द वापरतात. ग्रंथालय केवळ ग्रंथवाचकांसाठीच नव्हे तर ग्रंथालयाच्या विविध सेवांचा लाभ घेणाऱ्यांसाठी आहे, असा सूक्ष्म भेद त्यातून व्यक्त होतो. ग्रंथालयाचा उपयोग कसा केला जाईल याकडे ही ग्रंथपालांनी बारकाईने लक्ष दिले पाहिजे. जर उपयोग केला जात नसेल तर त्याची कारणे शोधून उपयोग केला जाईल असे व्यवस्थापन केले जाणे हेही त्यास सुचवावयाचे आहे. या सूत्राद्वारे ग्रंथपालांवर ते अधिक जबाबदारी टाकताहेत व कालमानानुसार ते योग्य आहे.

सूत्र दुसरे – The Failures of an Information supply system to satisfy its users are as a rule not obvious- माहिती प्रतिप्राप्तीच्या ग्रंथालयीन पद्धतीचे अपयश हे सदैव सहज आकलनीय असतेच असे नाही. माहितीच्या गरजा भागविण्यासाठी ग्रंथपालांनी योजिलेले उपाय, कळृप्त्या अनेकदा फसतात. वाचक असमाधानी राहतो (म्हणून ग्रंथपालाही नाराज असतो). पण म्हणून त्यास ग्रंथपालच सर्वस्वी जबाबदार आहे असे नाही. माहिती हे असे अजब मिश्रण आहे, की तिचे सर्वांगीण आकलन होऊन तिच्यावर हमखास प्रतिप्राप्ती होईल, असे संस्करण करणे कठीण आहे. थोडक्यात, ग्रंथपालांच्या कुशलतेवरही मर्यादा आहेत.

सूत्र तिसरे – Supply creates demands- पुरवठ्याच्या शाश्वतीमुळे मागणी वाढते. सर्व ग्रंथपालांचा हा अनुभव आहे, की ग्रंथालय सेवामुळे हा वाचक जसजसा समाधानी होत जाते तसेतशी त्याची मागणी वाढत जाते. ग्रंथपाल व ग्रंथालयाच्या विकासासाठी जबाबदार व्यक्ती वा संघटनांनी हा विचार ध्यानात घेतला पाहिजे, की मागणी आली तर पुरवठा करू, हे तत्त्व ग्रंथालयास लागू नाही. कारण ग्रंथालयाची सेवा ही केवळ प्रतिसादी स्वरूपाची नाही. ती निर्मितीस हातभार लावणारी आहे. निर्मिती झाल्याशिवाय मागणी कशी येईल? म्हणून निर्मिती होण्यासाठी ग्रंथालयांनी साकारले पाहिजे. ('आहेत ती पुस्तके अगोदर वाचा मग नवीन पुस्तके घेण्याचे बघू' असे म्हणून ग्रंथालयास निधी नाकारणारे वरिष्ठ अधिकारी आपल्या देशात आहेत तर मग, सनदी अधिकारी असे असले तर काही नवल!) आणि त्याचबरोबर ग्रंथालयांनी आम्हास घडवले, ग्रंथालय नसते तर ही निर्मिती झालीच नसती असे आवर्जून सांगणारे प्रथितयश संशोधक, लेखक, कलाकार, वर्तमानपत्रांचे संपादक असंख्य आहेत. याच प्रक्रियेची परिणती म्हणून ग्रंथालय सेवांना अंतराळ हीच सीमा आहे (Sky is the Limit), ही शिकवण ग्रंथालय प्रशिक्षणात दिली जाते.

सूत्र चौथे – Users must be provided with guides so that they can select the records which may interest them- वाचकांना त्यांच्या

आवडीचे साहित्य निवडण्यास सोपे जावे यासाठी ग्रंथालयांनी विविध विभागदर्शक मार्गदर्शिका पुरविल्याच पाहिजेत. विभागदर्शक मार्गदर्शिका ही केवळ मोठ्या ग्रंथालयांची गरज आहे असे नाही. छोट्या ग्रंथालयांसही त्यांची आवश्यकता आहे. किंतीही सुशिक्षित वाचक असला तरी कोणत्याही ग्रंथालयात तो प्रथम गेला की भांबावतोच. ग्रंथालयातील आपल्या ग्रंथाकडे (वा प्रलेखाकडे) त्वरेने जाण्याची वा त्याकरता वेळ खर्च करावा लागू नये अशी प्रत्येक वाचकाची इच्छा असते. प्रत्येक वेळी ग्रंथालय सेवक मार्गदर्शनासाठी उपलब्ध नसतो. म्हणून अशा गाईड्सची गरज आहे. यात प्रथम परिसराच्या प्रवेशद्वाराजवळ ग्रंथालय कोठे आहे याची माहिती देणारा नकाशा, त्यानंतर ग्रंथालयाच्या प्रवेशद्वारावर संपूर्ण ग्रंथालयाचा नकाशा, नंतर विभागाकडे जाण्याचे मार्ग, विभागातील उपविभागांच्या निर्देशक पाट्या, येथापून तो ग्रंथावरील लेबल्स, कॅटलॉगच्या प्रत्येक कॅबिनेटवरील नोंद, प्रत्येक कॅबिनेटमधील नोंदीच्या विभागांचे दर्शक, इत्यादी बारीक-सारीक स्थानदर्शक पाट्यांचा अंतर्भव होतो. या सूत्राद्वारे अर्कहार्ट असेही सुचवीत आहेत, की ग्रंथांचे वर्गीकरण नीट झाले पाहिजे. तालिकापत्रांची क्रमवारी कटाक्षाने राखली पाहिजे, कपाटातील पुस्तकांची रचना काटेकोरपणे राखली गेली पाहिजे. व्यवस्थापनातील बारीकसारीक बाबींना अर्कहार्ट किंती महत्त्व देतात, हे लक्षात येईल.

सूत्र पाचवे – Libraries must be able to provide adequate access to the records. User may wish to consult- सर्वस्वी मुक्तद्वार पद्धतीबाबत डॉ. रंगनाथन आग्रही होते. अर्कहार्ट त्याच मालिकेतील आहेत. मात्र त्यांनी पुरेसे (Adequate) हा अत्यंत व्यवहार्य शब्द वापरला आहे. त्यांना असे सुचवावयाचे आहे, की वाचकांना हव्या असलेल्या साहित्याच्या उपलब्धतेवर निर्बंध नसावेत; पण नियम आवश्यक आहेत; हे नियमही जाचक असता कामा नयेत. वाचकांनुसार ते लवचीक असले पाहिजेत. ग्रंथालयीन सहकाराच्या (Library Co-operation) वा सहभागाच्या तत्वावर ग्रंथालय साहित्याच्या उपयोगाच्या (Resource – sharing) पुरस्कार करण्याच्या आजच्या मानसिकतेच्या पार्श्वभूमीवर Access-या शब्दास ओळख, परिचय वा मर्यादित उपलब्धता असा प्राप्त झालेला अर्थ (Access verses Ownership) लक्षात घेतला तरी ह्या सूत्रास बाधा येत नाही. उलट उजळाच येतो. डॉ. रंगनाथन यांच्या Every reader, his book या सूत्राशी याचे जवळचे नाते आहे. पण अर्कहार्टच्या सूत्रातील संदेश कार्यप्रवणतेकडे, कार्याची दिशा दाखविण्याकडे आहे, हा फरक लक्षात घेतला पाहिजे, असेही म्हणता येईल

की, डॉ. रंगनाथन यांच्या सूत्रास अर्कहार्टनी कार्यवाहीची झालर लावून ते अधिक स्पष्ट केले आहे.

सूत्र सहावे – Libraries have to be paid for- ग्रंथालय सेवेसाठी शुल्क आकारले पाहिजे. हे सूत्र अगदी क्रांतिकारक आहे. ग्रंथालय सेवांच्या युगानुयुगे प्रस्थापित तत्त्वांना धक्का देणारे आहे. पण हेही लक्षात घेतले पाहिजे की ते जितके आवश्यक आहे तितकेच परंपरागत सत्य आहे. विद्या, ज्ञान, शिक्षण याबरोबरच ग्रंथालय सेवा ही मोफतच असावी असे पारंपरिक मत आहे व ते आचरणात आणले जात होते. पण एक गोष्ट विसरली जात होती, की त्यासाठी खर्च होतच होता व कोणीतरी तो केल्याशिवाय ग्रंथालय सेवा अस्तित्वातच येऊ शकत नव्हती. जेव्हा ती मोफत होती तेव्हा सरकार खर्च करीत होते व ते कोठून तर जनतेकडून येणाऱ्या कराच्या स्वरूपातील उत्पन्नामधून. अर्कहार्ट फक्त एवढेच सांगतात, की अशा अप्रत्यक्ष घेतल्या जाणाऱ्या शुल्काएवजी प्रत्यक्ष शुल्क आकारावे. याचा एक फायदा असा व तो अत्यावश्यक आहे की, आणण जी सेवा घेतो तिला अर्थात मूल्य आहे, तेव्हा ते दिल्यानंतर त्या सेवेचा नीट उपयोग केला पाहिजे. फुकट मिळेल त्याला मूल्य नसते, अशा मानवी प्रवृत्तीनुसार फुकट मिळणाऱ्या ग्रंथालय सेवांबद्दल जी एका बाजूस उपेक्षेची व दुसऱ्या बाजूस दुरुपयोगाची भावना वाचकांच्या/उपभोक्त्यांच्या मनात असते व त्याची सामूहिक परिणती ग्रंथालय सेवांच्या सार्वजनिक अवमूल्यनात होते त्यावर हा घणाघाती उपाय अर्कहार्टनी सुचिविला आहे. ग्रंथालये ही खर्चाची बाब आहे. त्यातून उत्पन्न काही नाही, म्हणून आजच्या व्यवहारी जगात त्यांच्याकडे कुचेष्टेने पाहिले जाते. त्यावर उपाय म्हणून अर्कहार्टने हे सूत्र मांडले. ग्रंथालय सेवकांमध्येही आणण ‘अर्थ’ पूर्ण काम करीत असल्याची भावना निर्माण होईल, मूल्याच्या बदल्यात सेवा देण्याची जबाबदारी पडल्यामुळे, सेवेच्या गुणवत्तेकडे त्यांच्याकडून लक्ष दिले जाईल, हाही एक दृष्टीकोन या सूत्रात अंतर्भूत आहे. ग्रंथालयावरील सर्व खर्च मूल्याधारित सेवा दिल्यामुळे वसूल होईल असे कोणीच मानणार नाही; पण मूल्य आकारण्यामुळे ग्रंथालयास नैतिक बळ प्राप्त होईल व ग्रंथालय सेवांचा आदर होऊन त्यांचा अपेक्षित उपयोग होऊ शकेल. मूल्याधारित सेवांच्या मर्यादा ध्यानात घेऊन ग्रंथपालांनी या सूत्राचे पालन करावे.

सूत्र सातवे – Libraries, both individually and collectively, must have regard for cost effectiveness- एका ग्रंथालयाने तसेच समुच्चयाने किंवा एकाच ग्रंथालयाच्या विविध विभागांनी एकत्रितपणे ग्रंथालयावर होणारा खर्च आणि त्यापासून मिळणारे फायदे यांचे भान सदैव राखले पाहिजे. कोणताही खर्च हा

काहीतरी फायदा देणारा असला पाहिजे व त्या खर्च आणि फायद्यात किमान पातळीवर समन्वय असला पाहिजे. अंतिमत: सर्व बाबी पैशाशी येऊन पोहोचतात. या व्यावहारिक सत्याचे भान ग्रंथपालांनी राखले पाहिजे असा ‘धरणी’ वरचा सल्ला या सूत्राद्वारे अर्कहार्ट यांनी दिला आहे. तत्त्वे किंतीही उदात्त असोत, समाजाच्या भल्यासाठी असोत, मानवतेच्या कल्याणासाठी असोत ती हवेत साकारता येत नाहीत. त्यासाठी पैशाची आवश्यकता असते आणि पैसा सदैव दुर्मिळ असतो. योग्य उपयोग अपेक्षित किमान फायदे असल्याशिवाय तो उपलब्ध होत नाही, झाला तरी खर्च करू नये असा सल्ला अर्कहार्ट देतात तो योग्य नाही असे कोण म्हणेल?

सूत्र आठवे – Information cannot be valued as a rule in monetary terms- माहितीचे मूल्य हे सदैव आर्थिकदृष्ट्या करता येणार नाही. सहाव्या व सातव्या सूत्रास छेद देणारे हे सूत्र आहे की काय याची वरवर पाहता शंका उत्पन्न व्हावी. असे हे सूत्र वस्तुत: छेद देणारे नाही; पण त्यांच्या मर्यादा सांगणारे आहे व त्या सूत्राच्या चुकीच्या दिशेने ताणल्या जाण्याच्या शक्यतेवर तोडगा अशा स्वरूपाचे आहे. त्रिकालाबाधित सत्य असलेला नियम म्हणून माहितीला आर्थिक मूल्य आहे असे मानू नका. माहिती जीवनास आवश्यक आहे. तिला किंमत पडते, पण अन्य जीवनावश्यक बाबींप्रामाणे तिच्या किमतीकडे पहावयाचे नसते. जीवनास पाणी आवश्यक आहे, आरोग्य सेवा आवश्यक आहेत. त्यांना आर्थिक मूल्य आहेच, पण ‘अर्थ’ नाही म्हणून पाण्यावाचून व आरोग्यसेवेवाचून कोणी कोणास मरू देत नाही. त्याचप्रमाणे प्रत्येक वेळी माहितीचे काटेकोरपणे आर्थिक मूल्य तपासणे चूक आहे. माहिती ही इतकी विविधांगी आहे की तिचा उपयोगही केवळ अर्थजनकच असेल असे मानणे चूक आहे. केवळ नैसर्गिक जिज्ञासा पूर्ण करण्यासाठी माहिती हवी असते. केवळ मनःशांतीसाठी माहिती हवी असते. अशा माहितीकडे आर्थिक दृष्टीकोनातून पाहणे चुकीचे आहे. नव्हे, आर्थिक मूल्य नसणारी पण मानवास आवश्यक असणारी माहिती असतेच हे सत्य स्वीकारले पाहिजे. त्यानुसारच ग्रंथालय सेवांकडे पाहिले पाहिजे. ग्रंथपालन व्यवसायाकडे ग्रंथपालांनी आणि समाजाने पाहिले पाहिजे, हा या सूत्राचा अर्थ आहे.

सूत्र नववे – Libraries must have regard to the law of diminishing returns- जसजसा जास्त पुरवठा केला जातो तसतसे त्याचे फायदे कमी होतात या अर्थशास्त्रातील सिद्धांताची जाणीव ग्रंथपालांनी ठेवावी.

या सूत्राचा विचार आर्थिक सिद्धांताच्या आधारानेच करावयाचा आहे. अर्थशास्त्रातील सिद्धांतानुसार काही मर्यादिनंतर एखाद्या वस्तूचे उत्पादन, उत्पादक

घटकांच्या प्रमाणापेक्षा कमी प्रमाणात येऊ लागते. उदाहरणार्थ, सुरुवातीच्या काळात ८ तासांमध्ये जेवढे काम होईल तेवढेच काम काही कालावधीनंतर ८ तासांत होणार नाही; कमी होईल. हाच नियम ग्रंथालय व्यवस्थापनालासुद्धा लागू होतो हे ग्रंथपालांनी लक्षात ठेवावे, असे अर्कहार्ट सांगतात. काही उदाहरणे देऊन हे स्पष्ट करता येईल. एखादा विषय नवीन असेल तेव्हा त्यावरील घेतलेल्या पहिल्या पुस्तकाचे वाचकांना जे अप्रूप वाटेल तेवढे त्याच विषयावरील पुढे घेत गेलेल्या प्रत्येक पुस्तकाबद्दल वाटणार नाही. किंबहुना प्रत्येक पुस्तकागणिक कमी होत जाईल. एखादी सेवा नव्याने सुरु केल्यानंतर प्रथम मिळाणारा वाचकांचा प्रतिसाद व तिच्याबद्दलचा कर्मचाऱ्यांचा उत्साह हा हळूहळू कमी होत जाईल. कर्मचाऱ्यांची संख्या वाढवली किंवा ग्रंथालयाची इमारत विस्तारित केली तर वाढविलेल्या प्रत्येक कर्मचाऱ्याकडून प्रमाणापेक्षा कमी काम मिळेल अथवा विस्तारित इमारतीच्या जागेतील प्रत्येक चौरसफुटाचा उपयोग पूर्वीच्या जागेच्या उपयोगाच्या प्रमाणात कमी होईल. अर्कहार्ट हे धरणीवर पाय असलेले ग्रंथपाल होते. ग्रंथालय व्यवस्थित चाललेच पाहिजे या मताचे होते. त्यामुळे व्यवस्थापनातील बारीकसारीक मुद्द्यांबाबत किंती जागरूक होते हे लक्षात येईल. ग्रंथालयास पुरेशी जागा, पैसा व मनुष्यबद्ध मिळत नाही अशी सदैव रड गाऊन ते मिळविण्यासाठी सतत धडपडण्या ग्रंथपालांना अर्कहार्टनी संपूर्ण व्यावहारिकतेने वागण्याचा सल्ला या सूत्राद्वारे दिला आहे असेच म्हणावे लागेल.

सूत्र दहावे – ‘The best is the enemy of the Good’ म्हणजे पूर्णत्वाच्या नादात किमान गुणवत्तेच्या वस्तूची निर्मिती वा काम होणे राहूनच जाते. काहीशी मराठीतील ‘खाईन तर तुपाशी नाहीतर उपाशी’ या म्हणीशी याचे साधारण्य आहे. पुन्हा एकदा अर्कहार्ट यांच्या व्यावहारिकतेचे दर्शन घडविणारे हे सूत्र अनेक ग्रंथपालांना दिलासा देणारे आहे. सर्वोत्तम बाबी (The best) कमी असतात. त्यामुळे त्या थोड्या ठिकाणीच उपलब्ध होऊ शकतात. सर्वत्र अपेक्षा असते ती चांगल्या वस्तूची (The good). पण सर्वोत्तमच्या मागे लागल्यामुळे साधे चांगले काम देणेही घडत नाही. त्याचबरोबर चांगल्याची कदरच होत नाही. सात तास उत्तम ग्रंथालय सेवा देणाऱ्याची अवहेलना चोवीस तास ग्रंथालय सेवा देणाऱ्या ग्रंथालयाचे उत्तम उदाहरण देऊन केली जाते. वातानुकूलित वाचनकक्ष देण्याच्या महत्वाकांक्षी योजनेपेटी वाचकांना साधा हवेशीर कक्ष देणेही राहून जाते. ‘उत्तम’ ग्रंथपालाच्या शोधामध्ये किमान ग्रंथालय सेवा देऊ शकणाऱ्या ग्रंथालयातीलच उत्तम नसलेल्या पण सक्षम कर्मचाऱ्याकडे दुर्लक्ष होऊन वर्षानुवर्षे ग्रंथालये निर्णयकी ठेवण्याचे प्रकार

तर जागोजागी आढळतात. याचा अर्थ उत्तम नको असा नव्हे तर उत्तमाच्या नादी लागून मूळ कार्याचा नाश होणार नाही याची काळजी घ्यावी. चांगल्या (Good) ची परिणती अधिक चांगल्या (Better) मध्ये करीत, मग उत्तम (The best) मिळवावे हा मार्ग अर्कहार्टना सुचवावयाचा असावा, असे वाटते.

सूत्र अकरावे – ‘Unit Cost for particular activity should decrease as the magnitude of the activity increase.’ ‘एखादे कार्य जसजसे वाढत जाते तसेसा त्याच्या घटकावर होणाऱ्या खर्चाच्या प्रतिघटक खर्चात बचत झाली पाहिजे.’ व्यवस्थापनाच्या दृष्टीने अत्यंत आदर्श असे हे सूत्र आहे. प्रतिघटक खर्च ही ग्रंथालय व्यवस्थापनासंदर्भात एक उपयुक्त संकल्पना अर्कहार्ट यांनी मांडली आहे. ग्रंथालय सेवा ही खर्चाचीच बाब आहे. त्यात मिळकत नाही हे सत्य पारंपरिकरित्या मान्य केलेले असले तरी खर्चासंदर्भात ग्रंथालयांनी काटेकोर राहिले पाहिजे. खर्चावर नियंत्रण ठेवले पाहिजे. हे नियंत्रण ठेवण्याचा मार्ग म्हणजे ग्रंथालयातील कोणत्याही कार्यक्रमावर खर्च नोंदविला पाहिजे व त्यातील संबंधित घटकावर तसेच लाभार्थीच्या प्रतिभागावर तो किती होतो, हे पाहिले पाहिजे. त्यानुसार पुढे हा कार्यक्रम जसाजसा विस्तारित होईल तसा हा प्रतिघटक खर्च कसा कमी होईल, हे पाहिले पाहिजे. व्यवस्थापनाच्या नियमानुसार कार्यक्रम जेव्हा लहान असतो तेव्हा त्यावर खर्च होणारी रकम प्रतिघटक जास्त असते, कारण काही खर्च हे पायाभूत व म्हणून अपरिहार्य असतात. पण पुढे होणारा खर्च या सर्व घटकावर वाटला जात असल्याने प्रतिघटक खर्च कमी होतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या पुस्तकाच्या छपाईस येणाऱ्या खर्चात पहिल्या प्रतीच्या १,००० आवृत्तीत, प्रत्येक प्रतीकरचा खर्च जास्त असेल पण पुढे आणखी १,००० प्रती काढावयाच्या ठरविल्यास त्या प्रतीकरील प्रती प्रत खर्च पहिल्या प्रती प्रत खर्चप्रिक्षा कमीच असतो. कारण त्या आवृत्तीस खिळेजुळणी, कव्हरवरचे डिझाइन, पहिला व्यवस्थापकीय खर्च असणार नाही. ग्रंथालयीन सेवांमध्ये असेच झाले पाहिजे. नियतकालिक विभागात एका वर्षामध्ये नियतकालिकांचे ५,००० अंक येत असतील तर त्यांच्या नोंदणीपासून बांधणीपर्यंतचा प्रति अंक खर्च, हा अधिक नियतकालिके घ्यावयाची ठरत्यास येणाऱ्या अंकांच्यावर होणाऱ्या व्यवस्थापकीय खर्चप्रिक्षा जास्त असला पाहिजे. जास्त अंकावरील खर्च कमी झाला पाहिजे. व्यवस्थापनाच्या कार्यक्षमतेचे मोजमाप अर्कहार्टनी दाखविले आहे.

सूत्र बारावे – ‘No Library is an Island.’ ग्रंथालय म्हणजे एक बेट नव्हे! (जे चारही बाजूने पाण्यामुळे समूहापासून तुटले आहे). कोणतेही ग्रंथालय परिपूर्ण

असूच शकत नाही, त्यासाठी त्याला इतर ग्रंथालयांवर अवलंबून राहावेच लागते. हा सिद्धांत ग्रंथालयामधील परस्पर सहकार्याची अपरिहार्यता जशी दर्शवितो तशीच ग्रंथपालांमधील आपापसात आवश्यक असलेल्या संपर्काकडे आपले लक्ष वेधून घेतो. आपल्या ग्रंथालयात सर्वच मिळाले पाहिजे अशी ग्रंथपालापासून संचालकांपर्यंत सर्वांचीच इच्छा असते आणि त्या दृष्टीने धडपड चालू असते. मग या प्रकारात ‘बेस्ट इज एनीमी ऑफ गुड’ या सूत्रानुसार किमान गरजा पुरवणारे ग्रंथालय तरी बनणे राहूनच जाते, याचे भान सर्वांनी ठेवले पाहिजे, हा या सूत्राचा रोख आहे. यात ग्रंथालय संघटनांचा लपलेला संकेत ग्रंथपालांनी ध्यानात घ्यावा.

सूत्र तेरावे – ‘Objective Data about users' requirements should be used in planning development of libraries.’ ग्रंथालयाच्या विकासाचे नियोजन करताना वाचकांच्या गरजांबद्दलची वस्तुनिष्ठ माहिती वापरली पाहिजे. ग्रंथालयाची वाढ, प्रगती करण्याच्या मागे लागलेला अतिउत्साही ग्रंथपाल, त्याचे अधिकारी यांना वस्तुस्थितीची जाणीव करून देणारे हे सूत्र आहे. ग्रंथालये वापरासाठी असतात. ती वापरली गेली नाहीत तर काहीच अर्थ नाही, हे मूळभूत सूत्र या सूत्राच्या मागे आहे. ग्रंथालये वर्धिण्यू असतात हा ग्रंथपालनाचा रंगनाथनप्रणीत सिद्धांत खरा असला तरी ही वाढ नियोजित असली पाहिजे आणि त्या नियोजनाचा आधार वाचकांच्या गरजा हा असला पाहिजे. या सूत्रातील वस्तुनिष्ठ (Objective) या शब्दाकडे विशेष लक्ष वेधणे आवश्यक आहे. त्यात दोन बाबी संबंधित आहेत. एक म्हणजे माहिती गोळा केली पाहिजे व दुसरे म्हणजे ती वस्तुनिष्ठपणे गोळा केली पाहिजे. तशी न केल्यास चुकीच्या मागाने ग्रंथालयाची वाढ होईल व वाचक असंतुष्ट राहतील.

सूत्र चौदावे – ‘In Considering the use of new techniques and systems, it is necessary to look at the future and not the past.’ नवीन तंत्रज्ञान व पद्धतींचा वापर करताना भविष्याकडे लक्ष ठेवावे. भूतकाळाकडे नव्हे. सदैव बदलाचा हव्यास असणाऱ्या आपल्या समाजास सतत बदलणारे तंत्रज्ञान नेहमीच हाताशी असते. सतत विकसित होणाऱ्या विचारप्रणालीही उपलब्ध असतात. पण त्यांच्या उपयोगाबाबत एक व्यवधान बाळगणे गरजेचे असते. सतत बदलणाऱ्या तंत्रज्ञानात आजचे तंत्रज्ञान त्वरित कालबाबू होण्याचा धोका असतो. तसेच आज गोड वाटणारी विचारधारा कालौघात टिकून राहीलच असे नाही. कदाचित ती अनिष्टी ठरेल. गेल्या दशकातील तंत्रज्ञानाची प्रगती तर भल्याभल्यांना चक्रावणारी आहे. आजही तिच्या भविष्याचा वेध घेणे जवळ जवळ अशक्य झाले आहे. तीच

बाब विचारप्रणालींचीही. सरकारचे कर्तव्य मानले जाणाऱ्या शिक्षणक्षेत्रातील एक-एक बाब सरकार झाटकून टाकीत आहे. कामगारांच्या हितरक्षणाची शपथ घेणारा समाज आज कामगार संघटनांचा प्रभाव कमी कसा होईल ते पाहत आहे. तरीही नवे विचार, नवी तंत्रज्ञाने घेताना इतपत भान ठेवले पाहिजे की आज जे अत्यंत प्रगत वाटत आहे ते घ्यावे. काण उद्या तेही मागासलेले होणार असले तरी तोपर्यंत तुम्हांस उसंत मिळेल. विचाराच्या बाबतीत एवढे ध्यानात ठेवावे की, मूलभूत तत्वे कधीच नष्ट होत नाहीत. ती शाश्वतच असतात. जे विचार या सिद्धांताच्या बाजूने जातात तेच अंगीकारावे, उगाच्च आकर्षक वाटले म्हणून 'क्रांतिकारक' विचारांच्या मागे लागू नये. १९८० च्या काळात सीडीरॉम येताक्षणीच एका ग्रंथपालाने ग्रंथालयात रिकाम्या झालेल्या सेवकाची पदे भरण्याचे नाकारले. परिणामी अफाट खर्चामुळे पुरेसे सीडीरॉमही विकत घेता येईनात व मान्य झालेल्या सेवकांच्या जागा न भरल्यामुळे रद्द झाल्या व ग्रंथालय सेवा खालावली. शिवाय सीडीरॉमचे तंत्रज्ञान विकसित होत गेले व त्याला अनुलक्षून आवश्यक असलेली संगणक यंत्रणा पुरेशी उभी करता येईना. अशा पेचाचे बळी न ठरण्याच्या दृष्टीने अर्कहार्टचे हे सूत्र उपयुक्त वाटेल.

सूत्र पंधरावे - 'Staff of the library should work as a team.' ग्रंथालयातील सर्व सेवकांनी संघप्रवृत्तीने काम केले पाहिजे. तंत्रज्ञानाच्या कार्यपद्धतीवर होत असलेल्या परिणामाच्या संदर्भात हे सूत्र आज अर्कहार्टच्या काळापेक्षा जास्त महत्वाचे ठरत आहे. व्यवस्थापनशास्त्रातील नवनवीन विचारप्रवाहांच्या ओघातही ते मार्गदर्शक ठरणार आहे. ग्रंथालयसेवा हा अनेक घटकांच्या एकात्म परिणामाचे फलित आहे. एखाद्या संदर्भप्रश्नाचे त्वारित उत्तर दिले गेले हे जितके संदर्भग्रंथपालास भूषणावह आहे तितकेच ते वेळेवर संदर्भग्रंथाची नवी आवृत्ती विकत घेण्याचा निर्णय घेणाऱ्या प्रमुख ग्रंथपालास आहे आणि निर्णयाची अंमलबजावणी करून संदर्भग्रंथ संदर्भ विभागात पोहोचता करण्यास जबाबदार असलेल्या उपार्जन, संस्करण विभागासही आहे. ग्रंथालयातील सर्व काम अशाच स्वरूपाचे एकात्मक काम आहे. कामाचे वाटप हे केवळ सोयीसाठी असते. त्यातील अदलाबदल केब्हाही आवश्यक व शक्य असतात. एर्हीच्या व्यवस्थापनात उच्च-नीच असे स्तर व प्रत्येक स्तरावरील विभाजन, शिवाय कामाची कौशल्याधारित विभागणी ही तत्वे यशस्वीपणासाठी आवश्यक असतात. पण ग्रंथालय व्यवस्थापनात व्यवहाराकरिता ती आवश्यक असली तरी प्रत्यक्षात एकमेकांत गुंफलेली असतात. वाचकांचीही तशीच धारणा असते. सामान्य वाचकांसाठी ग्रंथपाल म्हणजे देवघेवीच्या विभागात ग्रंथ देणारा व घेणारा सेवक असे जे वर्णन केले जाते त्यात

खूपच तथ्य आहे. यासाठी ग्रंथालयात काम करणाऱ्यांनी एक भान ठेवले पाहिजे, की ते एका संघाचे घटक आहेत. क्रिकेट खेळामधील गोलंदाजाचा जसा क्षेत्ररक्षकाशी संबंध असतो असेच ग्रंथालय व्यवस्थापनाचे आहे. संघाला कसान हवा म्हणून ग्रंथालयात ग्रंथपाल, अन्यथा सर्व समान महत्वाचे खेळगडी. अयशस्वी गणल्या जाणाऱ्या ग्रंथालयाचे दुखेणे नेमके हे असते. (आणि अर्थातच उलट अथवे, यशस्वी ग्रंथालयाच्या यशाची गुरुकिळीही आहे, हेही सांगावयास नकोच.) ग्रंथालयसेवकांनी कळीचे म्हणून मानावयास पाहिजे हे सूत्र.

सूत्र सोलावे - 'Librarian post is not a sinecure for a scholar - a librarian's task is often to facilitate the work of many scholars.' 'ग्रंथपालाचे पद म्हणजे भरपूर पगार घेऊन कोणतेही उत्तरदायित्व न मानणारे विद्वानास प्रदान केलेले पद नव्हे तर अनेक विद्वानांना त्यांचे काम सुकर आणि सुलभ करण्याचे काम करण्यासाठी ग्रंथपाल पद आहे.' अर्कहार्टचे हे सूत्र अनेक ग्रंथपालांना पाठीवर कोरडा ओढण्याजोगे वाटण्याची शक्यता आहे. अनेक वर्षांच्या सेवेनंतर ग्रंथपालपद मिळाले की गंगेत घोडे न्हाल्याचे समाधान पावून सुखाने कालक्रमण करण्याची वृत्ती जोपासणाऱ्या ग्रंथपालांच्या पाठीवर खरोखरच हा कोरडा आहे. ग्रंथपाल हा विद्वान असावा; नव्हे, तो असतोच. पण विद्वानापेक्षा वेगळे असे त्याचे व्यवच्छेदक लक्षण कोणते ते अर्कहार्ट यांनी या सूत्राद्वारे नेमके मांडले आहे. विद्वानास लछु पगार मिळतो पण विद्वानांच्या कामाचे स्वरूप हे कालबद्ध उत्तरदायित्व देता येईल, असे नसते. त्याच्या फलिताच्या क्षणापर्यंत अनेक अपयशी प्रयत्न पण येऊ शकतात व अंतिम फलित बन्याच काळानंतर मिळते. ग्रंथपालाचे तसे नाही. त्याच्या दैनंदिन कामामध्ये विद्वानांच्या कार्यात मदत करणे, त्यांचे कार्य सुकर करणे यासाठी सतत करीत असलेल्या कार्याचा अंतर्भाव असतो व तेच त्याचे उत्तरदायित्व असते. त्याचा मागोवा आगदी दैनंदिनही घेता येऊ शकतो. त्याच दृष्टीने ग्रंथपालासे कार्यरत असले पाहिजे. हा या सूत्राचा रोख आहे. ग्रंथपालपद हे या दृष्टीने राबविले पाहिजे असा संदेश हे सूत्र देते.

सूत्र सतरावे - 'Libraries can be valuable to the society.' 'ग्रंथालये ही समाजासाठी मोलाचे योगदान देणारी संस्था बनू शकते.' हे (व पुढील अठरावे सूत्र) ग्रंथपालन व्यवसायाचे अंतिम उद्दिष्ट मांडते. या सूत्राचा संदेश हा अत्यंत आशादायी, ग्रंथपालास कार्यप्रवृत्त करणारा, दैनंदिन कामाबदल समाधान देणारा, उद्याच्या कामाची आतुरतेने वाट पहावयास लावून सतत उत्तम काम करण्यास उद्युक्त करणारा संदेश आहे. ताच्चिकदृष्ट्या ग्रंथालयाचे समाजातील स्थान सर्वांनीच मान्य

केले आहे. या विषयावर तोंडाने भरभरून बोलले जाते, व्यासपीठावरून वक्तव्य करून टाळ्या मिळविल्या जातात, पुस्तकांची पाने, नियतकालिकांचे लेख, वृत्तपत्रांचे रकाने भरले जातात, पण प्रत्यक्ष कामाचे महत्त्व व कामाची दिशा अर्कहार्ट ‘Can be’ या शब्दप्रयोगाने अधोरेखित करतात. ग्रंथालय उपयुक्त करणे शक्य असते असे ते जेव्हा म्हणतात तेव्हा त्यांना सुचवायचे आहे, की ग्रंथपाल आपल्या कामानेचे ते करू शकतात, त्यांनी काम केले नाही तर ते होऊ शकत नाही हा महत्त्वाचा मुद्दा आहे. ग्रंथपालांनी ग्रंथालय सातत्याने नीट साकारले पाहिजे, त्याचे नीट व्यवस्थापन केले पाहिजे, त्यांच्या कार्यास निश्चित दिशा असली पाहिजे व त्या दिशेने त्यांनी वाटचाल केलेली दिसली पाहिजे एवढा सगळा अर्थ ‘Can be’ या शब्द्योजनेत आहे, हे ध्यानात ठेवावयास हवे. नाही तर ग्रंथालये आपली चालताहेत, वाचक वाचताहेत, कधीतरी कुरबुर करताहेत, मग गप्प बसताहेत, ग्रंथपाल कोलांट्याउऱ्या मारून नि अनंत सब्बी सांगून आपल्या कामाचे (खेरे तर निझियतेचे) समर्थन करताहेत. असे बच्याच ठिकाणी दिसणारे चित्र बदलावयास पाहिजे, हा संदेश हे सूत्र देत आहे. काम केले तर नक्की समाधान देईल, एक दिवस, दोन दिवस नव्हे तर नियुक्तीपासून निवृत्तीपर्यंत (आणि निवृत्तीनंतरही सुखद आठवणींच्या स्वरूपात) समाधान देणारा हा व्यवसाय आहे असे आश्वासन अर्कहार्ट ग्रंथपालांना देत आहे. हे त्याचे व्यवसायावर उपकारच आहेत.

सूत्र अठावे – ‘Librarianship is an experimental Science’ ग्रंथपालन हे प्रायोगिक शास्त्र आहे. त्यांचे ग्रंथपालन हे शास्त्र आहे की नाही हा वाद सुरुवातीपासूनच चालू आहे व तो चालू राहणार आहे. लायब्ररी सायन्स या संकल्पनेला जगभर मान्यता मिळाली असली तरी ते सायन्स आहे, हे सिद्ध करण्यासाठी खुद ग्रंथपालांद्वारे आटापिटाच करावा लागतो. अर्कहार्ट यांनी यावर उत्तम व योग्य भाष्य या सूत्रांद्वारे केले आहे. वर म्हटल्याप्रमाणे त्यांनी ग्रंथपालांना कार्यसातत्याचा संदेशही दिला आहे. ग्रंथालयशास्त्र हे व्यवसायाभिमुख (Practising) शास्त्र आहे. प्रशिक्षण काळात शिकलेली तत्त्वे प्रत्यक्ष कामाच्या वेळी उपयोजित करून त्यात अधिकाधिक प्रगल्भता आणणे हा या शास्त्राचा पाया आहे. या दृष्टीने त्याचे कायद्याच्या व वैद्यकीय ज्ञानाशी बरेच साधर्य आहे. पण या उपयोजनांमध्ये अत्यंत महत्त्वाची बाब कोणती असेल तर प्रयोगांची. सिद्धांताचे उपयोजन करताना ते यशस्वी, फलदारी व्हावे म्हणून प्रयोगांची आवश्यकता असते, ही बाब ग्रंथालयशास्त्रात आवश्यक आहे. जसजसे हे प्रयोग होत जातील, यशस्वी होत जातील तसेच ग्रंथालयशास्त्राचा विकास होणार आहे. अर्कहार्टनी मांडलेला

हा सिद्धांत आज खराही ठरला आहे. ग्रंथालयशास्त्रातील कितीतरी नवीन गोष्टी प्रयोगांतीच ग्रंथालयशास्त्राचे अंग झाल्या आहेत. माहितीशास्त्राचा उदय, माहितीसाठ्याच्या पद्धती, माहितीची साठवण, माहितीची प्रतिप्राप्ती यासारख्याच बाबी नव्हे तर ग्रंथालय संगणकीकरणासंबंधित डिजिटल, व्हर्च्युअल लायब्ररी या संकल्पना, इंटरनेटच्या संर्भवेसाठी उपयोग, सीडीरॉमची माहिती साठवण्यासाठी उपयोग अशा कित्येक बाबी प्रयोगांतीच या शास्त्रात आल्या. व्यवस्थापनातही रिसोर्स शेअरिंग, कन्सॉर्शिअम, व्यवस्थापनशास्त्राचा ग्रंथालय व्यवस्थापनात उपयोग एवढेच नव्हे तर भारतातील राज्या-राज्यातील ग्रंथालय कायद्यांचे वेगवेगळे स्वरूप हेदेखील प्रयोगांचे फलित आहे. म्हणून ग्रंथपालांनी सतत प्रयोगशील राहिले पाहिजे व त्यांद्वारे नवनवीन कार्यात मग्न राहिले पाहिजे, असा संदेश या सूत्रांद्वारे त्यांनी दिला आहे.

समारोप

अर्कहार्ट यांच्या अठरा सूत्रांचा एकत्रित परामर्श घेताना एक गोष्ट प्रकृष्टने जाणवते की, त्यांचा ग्रंथालय या संस्थेवर जबरदस्त विश्वास आहे व तो इतर ग्रंथपालांमध्येही निर्माण करण्याचा ते प्रामाणिक प्रयत्न करीत आहेत. डॉ. रंगनाथन यांची पंचसूत्री व या अठरा सूत्रीत बरेच साधर्य आहे. दोन्हीही ग्रंथपालन व्यवसायास मार्गदर्शक असल्या तरी त्यात काही फरकही आहे. हा तौलनिक अभ्यास हा वेगळ्या लेखाचा विषय होऊ शकेल; तसेच अर्कहार्ट यांनी ही सूत्रे मांडताना कायदे (Laws), सिद्धांत (Principles), सूत्रे (Guidelines), इत्यादींबाबत केलेली तात्त्विक चर्चा व त्यानुसार या सूत्रांचे केलेले वर्गीकरण हाही एक वेगळ्या लेखाचा विषय होईल. प्रस्तुत लेख अर्कहार्टच्या सूत्रांचा परिचय करून घेऊन ग्रंथपालास विचारास प्रवृत्त करावे, या हेतूपूरताच मर्यादित आहे. तो साध्य झाला असावा असे लेखिकेस वाटते.

प्रा. जे. एच. शेरा यांची तत्त्वप्रणाली

डॉ. प्रदीप कर्णिक

निवृत्त ग्रंथपाल, डी.जी. रूपारेल महाविद्यालय
माटुंगा, मुंबई

ईमेल : karnikpl@gmail.com

ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या विषयातले विचारवंत प्रा. जे. एच. शेरा यांनी १९६५ साली *Social Epistemological foundation for Libraries* नावाची तत्त्वप्रणाली मांडली, सातत्याने त्याबाबत आपले लेखन प्रसिद्ध केले. १९९५ साली जे. एम. बड यांनी शेरा यांच्या तत्त्वप्रणालीकडे पुनर्भेट देण्याची आवश्यकता विशद केली व त्यांच्या विचारांचा चिकित्सकपणे ऊहापोह केला. शेरा यांचे विचार नेमके कसे आहेत, त्यांच्या विचारांवर टीकाकारांची मते काय आहेत आणि इतक्या वर्षांनंतरही ते कसे लागू पडतात या सर्वांचा हा आढावा.

Social Espitemology या तत्त्वप्रणालीवर प्रा. जे. एच. शेरा यांनी सातत्याने भर दिलेला दिसून येतो. ग्रंथालय आणि माहितीशास्त्र या शाखेत अलीकडे या प्रणालीचा विचार विस्ताराने आणि खोलात जाऊन केला जातोय.

Social Espitemology चा विचार पुढील मुद्यांच्या आधारे करणे आवश्यक आहे.

- जे. एच. शेरा यांना अभिग्रेत असणारी Social Espitemology ची प्रणाली नेमकी कशी आहे? त्यात त्यांनी नेमके काय मांडले आहे.
- शेरा यांच्या से प्रणालीचा विचारवंतांनी कसा स्वीकार केला? त्याबाबत काही मतभेद आहेत का?
- शेरा यांच्या दृष्टिकोनातून आणि विचारवंतांच्या मतांनुसार या प्रणालीचा पुनर्विचार करावा काय? केल्यास तो काय असेल?
- ही प्रणाली वापरून एखाद्या ग्रंथालयाचे विश्लेषण करणे शक्य आहे काय? असल्यास त्या विश्लेषणाचे स्वरूप कसे असेल / असावे?

- या मुद्यांचा विस्ताराने विचार करणे आवश्यक आहे.
- जे. एच. शेरा यांचा सोशल ऐपिस्टेमॉलॉजीबाबतचा दृष्टिकोन.

१९५२ साली Social Epistemology ही संकल्पना जे. एच. शेरा यांनी प्रथम वापरली. या संकल्पनेचे श्रेय शेरा यांनी Mararet.E Egan १ यांना दिले आहे. पुढे मात्र आयुष्यभर शेरा यांनी या संकल्पनेच्या विस्तारासाठी सातत्याने प्रयत्न केले.

काय आहे शेरा यांची ही संकल्पना? शेरा यांना अभिग्रेत असणारी SE ची संकल्पना पुढीलप्रमाणे आहे -"An Epistemological foundation for Library Science' या प्रकरणात जे. एच. शेरा यांनी Social Epistemology चा विस्ताराने विचार केला आहे. शेरा याचा विचार पुढीलप्रमाणे करतात -

Need of information

- Need of New Epistemological Discipline
- The Nature of Knowledge
- The classification of knowledge
- Social Epistemology and the Sociology of knowledge
- Social Epistemology and the Library

बरील सहा मुद्यांचा विचार विस्ताराने लक्षात घेणे आवश्यक आहे. त्याशिवाय शेरा यांची संकल्पना स्पष्ट होणार नाही.

१.१ माहितीची गरज (Need of Information)

शेरा मानवाच्या मूलभूत गरजांपासून विचार करतात. हवा, पाणी, अन्न, आणि निवारा या मानवाच्या चार मूलभूत गरजा आहेत. मानवाच्या या चार गरजांमध्ये John Reader platt यांनी "Information" पाचव्या गरजेच्या समावेश केला, त्याचा आधार शेरा घेतात.

The Fifth need of man is the need for what can be called -in a mathematical sense-"Information' for a Continous, novel, unpredictable, nonredundant and surprising flow of stimuli"

Platt यांचे हे वाक्य उद्भूत करून असे प्रतिपादन करतात की माहिती (Information) ही मानवाच्या मेंदूची गरज आहे.

The brain also exists in order to organise and to weave patterns from information presented to it, and it becomes seriously deranged

if this essential opportunity is denied. This activity of organising input information only characterizes the sane mind but is also necessary to maintenance of sanity"

मेंदूला ही गरज सातत्याने पडत असते. नवनवीन माहिती जमा करणे, त्याची प्रक्रिया (Process) करणे ही क्रिया Nervous systems चा एक भाग झालेला असतो. मानवाच्या बौद्धिक विकासामध्ये या प्रक्रियेचा फार मोठा वाटा आहे. तसेच मानवाची शिकण्याची जी क्रिया असते त्यासाठीही या प्रक्रियेची गरज असते. मेंदूचा अत्यंत लहान भाग जन्मतःच मानवाबरोबर येतो, पण त्याच्या मोठ्या भागाचा विकास मात्र Stimulation आणि अनुभवामुळेच होतो.

मेंदूच्या या गरजेबाबत शेरा यांनी असे मत मांडले आहे की, माणसाच्या जगण्यासाठी माहितीची (Information) आवश्यकता असते. त्याशिवाय माणसाचे अस्तित्वच धोक्यात येईल.

"A constant need of the brain for something upon which to feed -for information -may be seen as a basic human drive and the power to communicate becomes not a happy and fortuitous invention but an inevitable essential to man's survival "

शेरा यांनी मेंदूच्या या गरजेची आवश्यकता एका व्यक्तीच्या बाबत मांडून हीच गरज व्यक्ति समूहाच्या म्हणजे समाजाच्या बाबतीतही आहे, या विषयाकडे ते अभ्यासकांचे लक्ष वेधतात. शेरा यांच्या भाष्यातून ग्रंथालयाच्या दृष्टीने अनन्यसाधारण महत्त्व आहे.

For the discussion and analysis of the society's need for information, shera argues that there is a need for new discipline as the then existing discipline of Epistemology considers only information need at individual level.

१.२ नवीन ज्ञानशाखेची गरज

SE प्रणालीचा पाया शेरांच्या मते संप्रेषण (Communication) आणि माहिती (Information) हा आहे व त्याच्याशिवाय समाजाची बौद्धिक प्रगती होऊ शकत नाही, तसेच ती अंगभूत व मूलभूत गरज आहे. माहिती (Information) आणि ज्ञान (Knowledge) यांतला फरक शेरा यांना Epistemology च्या विचारांकडे नेतो.

जे. एच. शेरा पुढे मात्र Epistemology च्या प्रांतात प्रवेश करतात. या शाखेचे तज्ज्ञ Epistemology या क्षेत्रात, ज्ञानाचा विचार "a body of knowledge about knowledge itself' असा करतात. पण अभ्यासानंतर त्यांना असे आढळून आले की, या ज्ञानशाखेचा अभ्यास व्यक्तीचा बौद्धिक विकासाच्या संदर्भातच करण्यात येतो. The study of epistemology has always been seen against a background of the intellectual processes of an individual" आणि त्याबाबत अजून अधिक संशोधन होण्याची गरज शेरा यांनी अशी मांडली आहे की ?

The manner in which knowledge has developed and has been augmented has long been a subject of study. but the ways in which knowledge is coordinated, intergrated and put to work is, yet, an almost unrecognised filed for investigation"

शेरा पुढे जाऊन असेही मांडतात की "neither epistemologists nor psychologists have developed an ordered and comperhensive body of knowledge about intellectual differentiation and the integration of knowledge within a complex organization.

इथे शेरा समाजाच्या बौद्धिक विकासप्रक्रियेची गरज विशद करतात. व्यक्तीच्या बौद्धिक विकासाची प्रक्रिया आणि समाजाच्या बौद्धिक विकासाची प्रक्रिया यात मूलभूत फरक असल्याने शेरा यांना नवीन ज्ञानशाखेची आवश्यकता भासते ही ज्ञानशाखा म्हणजे Social Epistemology.

The new discipline that we here envisage (and which for want of a better name, we have called social epistemology) should provide a formework for the effective investigation of the entire complex problem of the intellectual proceses of society -a study by which society as a whole seeks a perceptive relation to its total environment"

समाजाच्या बौद्धिक विकासप्रक्रियेच्या अभ्यासाचा प्रमुख झोत (focus) सुद्धा काय असायला हवा हेही शेरा यांनी नमूद केले आहे.

The focus of this new discipline will be upon the production flow, interation and consumption of all forms of communicated thought throughout the entire social problem. Form such a discipline

should emerge a new body of knowledge about and a new synthesis of the interaction between knowledge social activity"

या विचारामध्ये निर्मिती (Production), प्रवाह (flow) एकसंघता (Integration) आणि वापर (Consumption) याला महत्त्व दिले आहेच; पण त्याचबरोबर ज्ञान (Knowledge) आणि सामाजिक क्रिया (Social activity) मधील देवाणधेवाणीला (Interaction) शेरा यांनी महत्त्व दिले आहे.

वैचारिकतेच्या निर्मितीचे सर्व घटक (Forms) हे सामाजिक प्रश्नांबाबत (Social problem) संप्रेषण माध्यमातून कसे (Communicate) होतात याकडे शेरा यांनी लक्ष पुरवले आहे. सामाजिक क्रिया आणि ज्ञान आणि यांचे आदानप्रदान कसे होते या संशोधनावर नवीन ज्ञानशाखेचा भर असला पाहिजे, असे शेरा यांना वाटते.

त्यामुळे शेरा 'ज्ञान' या संकल्पनेच्या आणखी मुळाशी जाण्याचा प्रयत्न करतात. लिखित स्वरूपाचे जे ज्ञान आहे त्याच्याबद्दलची समज असणे इतकीच आवश्यकता पुरेशी नाही, तर ज्ञानाचा समाजातील भाग (Role) काय आहे ते पाहणे अत्यावश्यक आहे, असे त्यांना वाटते.

या सामाजिक भूमिकेच्याही (Role) मुळाशी जाण्यासाठी शेरा काही प्रश्न उपस्थित करतात.

- How man Knows?
- How society knows?
- How personal Knowledge becomes social knowledge?
- How the History and Philosophy of knowledge have evolved through time and in various cultures?
- How the library mechanisms and systems are useful to communicate the knowlege to the society ?

१.३ ज्ञानाचे स्वरूप (The Nature knowledge)

शेरा यांनी उपस्थित केलेल्या प्रश्नांचा विचारही त्यांनी अनेक प्रकारचे दाखले देऊन केला आहे.

ज्ञान म्हणजे काय (What knowledge is) याचा विचार करताना शेरा Webster's च्या तिसऱ्या आवृत्तीत विचार करतात. या Dictionary ने १२ व्याख्या दिल्याचे त्यांनी नमूद केले आहे.

"Syntopicon of the Great Books of the Western World" या पुस्तकाचाही दाखला त्यांनी दिला आहे. Karl Deutch, Kenneth Boulding यांच्या Term चाही विचार केला आहे.

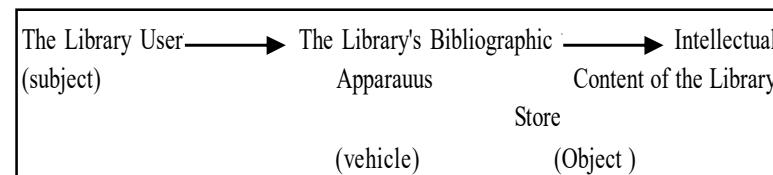
तात्त्विक विचारांच्या चर्चेकडून ते Boulding १२ यांच्या विचाराचा स्वीकार करतात, कारण ग्रंथालयाच्या संदर्भात त्या संकल्पनेला महत्त्व आहे.

We follow Boulding in distinguishing between information and knowledge. Despite Fritz Machlup's proposal that we get rid of the duplication "knowledge and information" but we shall refer to certain kinds of "knowledge and information". The present writer, however sees a clear distinction between the two probably derived from the terminology of information theorists: information is the input of knowledge and is always received through the senses no matter what or how many devices may intervene between transmitter and receptor"

ग्रंथालयांच्या संदर्भात आणखी मूलभूत विचाराकडे शेरा ज्ञान आणि माहितीच्या संदर्भात गेले आहेत.

The extent to which the library as an information system is involved in the knowledge -situation is not accidental. The use of the library and the knowledge-situation are generically related in much as the former is one manifestation of the latter. The knowledge situation or knowledge process, is a unity of subject vehicle, and object."

या व्याख्या स्पष्ट होण्यासाठी शेरा यांनी आकृतीही (Diagram) सादर केली आहे.

या आकृतीच्या स्पष्टीकरणार्थ शेरा असे नमूद करतात की,

The Library is more than an important link in the communication chain as intellectual system it is part of the total knowledge-situation. The Librarian must be concerned not only with that which is known, but also with the intellectual condition or state of knowing. This condition is both personal and social, and the librarian must operate in two worlds at once, the microcosm of the individual and the, macrocosm of the cluture in which the individual resides and with which he must work out a harmonious relationship".

ज्ञानाच्या संदर्भात शेरा जास्त महत्व माहिती आणि संप्रेषणाला देत असले तरी ज्ञानाचे जे वर्गीकरण अनेक तज्जांनी केले आहे त्याकडे ही ते लक्ष पुरवतात.

१.४ ज्ञानाचे वर्गीकरण

ज्ञानाच्या वर्गीकरणाचा विचार करतानाही शेरा यांनी अनेक तत्त्वज्ञ मंडळीची वर्गीकरण पद्धती विचारात घेतली आहे. विशेष म्हणजे डॉ. एस. आर. रंगनाथ यांच्या वर्गीकरणाचाही विचार केला आहे.

शेरा ज्ञानाच्या वर्गीकरणाचा विचाराही संप्रेषणाच्या अंगानेच करतात.

The study of the functions of knowledge in society asks the question. "who knows, and why and for what purpose"? Thus, there can be no absolutes in the classification knowledge according to function. Instrumental knowledge,to use Scheler's grouping, for the professional man may be intellectual knowledge for layman: a knowledge of thermodynamics is instrumental knowledge for the physicist and intellectual knowledge for the librarian. while the understanding of the principles of bibliographic organization is instrumental to the librarian and intellectual of the physicist. To the bibliophile, however, the lore of books is probably more spiritual than either instrumental or intellectual.

Machlupच्या वर्गीकरण पद्धतीचाही शेरा विचार करतात. त्याचे काऱण the subjective meaning of the known to the knower is the most useful for present purpose असे त्यांना बाटते त्यासाठी ते त्याचे ५ प्रकारही

सांगतात आणि subjectively new and socially new knowledge या मधला फरकही नोंदवतात आणि ग्रंथपाठाच्या दृष्टीने त्याचे महत्वाही विशद करतात.

Investigations into the rate of obsolescence of knowledge are still far from extensive and would be of tremendous value to the librarian, even thorough social utility is not necessarily to be measured only in terms of its rate of decay" यानंतर Sociology of knowledge च्या चर्चेकडे वळतात.

१.५ Social Epistemology and the Sociology of knowledge

Kenneth Boulding आणि Don K.Price यांच्या विचारांचा आढावा घेऊन शेरा असे नमूद करतात की,

Social epistemology is related to, but in a sense is the reverse of, the sociology of knowledge. The sociology of knowledge reveals very clearly the distinction between information and knowledge for the former does not admit of sociohistorical perspective.

The assertion, to cite the simplest example that two plus two equals four gives no clue as to when where, and by whom it was formulated perspective becomes important when the validity of the information in doubt we cannot here become involved with a consideration of the nature of truth. but it is important to record that it is at the point of validation, that information passes the barrier into knowledge

Sociology of knowledge च्या संदर्भात ते संस्कृतीचाही विचार करतात; पण त्यासाठी ते Boulding यांचाच दाखला देतात.

Every culture, as Boulding has shown, produces a "transcript' a record in more or less permanent form which can be handed down from generation to generation

पुढे ते नमूद करतात -समाज ज्ञानाची प्रासी दोन माध्यमांतून करून घेतो. थेट अनुभव (Direct experience) आणि लिखित नोंदी (the record or transcript) व ज्ञानीय सत्र (areas of knowledge) आणि विविध संस्कृती (different cultures) मधून हे ज्ञान समाजापर्यंत जाते.

"The growth of public knowledge is part and parcel of the growth and organization of society असे नमूद करून Margaret Mead यांचा दाखला देतात.

ज्ञानाचे स्वरूप (Nature of knowledge), ज्ञानाचे वर्गीकरण (Classification of Knowledge) आणि Sociology of knowledge या सर्वांचा विचार शेरा यांनी केवळ ५ प्रश्नांचा वेध घेण्यासाठी केला आहे. माणसाला ज्ञान कसे मिळते, समाजाला कसे ज्ञान मिळते, इत्यादी ५ प्रश्न मागे आले आहेत.

शेरा यांनी हा जो वेध घेतला आहे. तो केवळ स्वतःच्या विश्लेषणाद्वारे नसून त्यासाठी त्यांनी अनेकांचे दाखले दिले आहेत. या विश्लेषणाद्वारे ते कायम संप्रेषणाचा मुद्दा अधोरेखित करतात.

१.६ Social Epistemology and The Library

ग्रंथालयाचा विचार करताना ते प्रामुख्याने ग्रंथपाल आणि ग्रंथपालन व्यवसाय या घटकाची कर्तव्ये आणि हेतू आणि जबाबदारी दाखवून देण्याचा प्रयत्न करतात.

"Librarianship is primarily concerned with the utilization of the social transcript by human beings it is fundamentally a behaviristic science. but because the method and findings of the physical and biological sciences are being increasingly applied to the study of human behavior librarianship must be "scientific' even in the classical use of the term"

पुढे ते असेही म्हणतात.

"The librarian's responsibility is the efficient and effective management of the transcript, the graphic record of all that society knows about itself and its world"

The librarian's as an Agency of Social Communication' या लेखात ग्रंथालयाच्या भूमिकेविषयी त्यांनी अधिक अचूक दिशा दाखवून दिली आहे.

"The complex communication system that operates today in the western world depends upon many instrumentalities, of which the library is but one. Once need not dwell upon the impact that the telegraph, the telephone, the radio and television, not to mention the newspaper and the periodical, have made upon the

communication patterns of our society. Each of these has had its effect upon the role of the library with them has come a new urge on the part of the librarian to assume a vigorously active role in communication. librarians no longer are content to accumulate materials in anticipation of use. but seek to engage actively bringing their resources to the attention of those who need them. The growing importance of all types of graphic records to the successful operation of contemporary society, conditional as it is by and to science and technology has forced the librarian to search for and adopt new methods and techniques for making recorded information available not only to scholars but also to business, industry, and government. Effective use of the library has been demanded by the educational sysetm, for elementary and secondary schools as well as institutions of higher learning In recent years the introduction of automation into a variety of learning and teaching activities has provided the librarian with potentially powerfull tools for increasing his effiectiveness as a communicator, though the capabilities of these developments have not yet fully realized."

शेरा यांच्या Social Epistemology चा विचार नुसता तात्त्विक पातळीवरील चर्चा असा न राहता, त्या विचाराला ते प्रात्यक्षिकाची जोड देतात, वस्तुतः Epistemology ही तत्त्वज्ञानामधील (Theory of knowledge) शाखा आहे. Truth, Justification for belief अशा तात्त्विक संघटनेचा विचार त्यात केला जातो. Sociology knowledge हीमुंदा तत्त्वज्ञान आणि सामाजिकशास्त्र या विषयांची शाखा आहे. त्यात तर असा विचार केलाय की, समाजातील व्यक्तीच्या सहभागाला आणि त्याच्या सामाजिक आयुष्याला कोणती प्रेरणा आहे. त्याच्याकडील ज्ञानाचा, विचारांचा आणि संस्कृतीचा प्रभाव आहे का आणि असल्यास तो प्रभाव कसा आहे?

शेरा Epistemology तील ज्ञानाचा सिध्दांत आणि Social Epistemology मधील संस्कृतीची प्रेरणा यांचे मिश्रण करून हे दाखवून देतात की, ग्रंथालयाचा पाया (Foundation) जर कोणता असेल तर तो Social Epistemology चाच आहे. याचे प्रमुख कारण शेरा यांना दिसून आले ते प्रत्येक ठिकाणी होणारे जे संप्रेषण आहे तेच आहे.

संप्रेषण ही तर ग्रंथालयाची महत्वाची भूमिका आहे. त्यामुळे शेरा ही तत्त्वप्रणाली ग्रंथालयात देऊन ग्रंथालयाची भूमिका अधोरोखित करतात त्यासाठीही मार्गदर्शी सुचवतात.

शेरा यांच्या तत्त्वप्रणालीचा आढावा घेतल्यानंतर प्रश्न असा निर्माण होतो की Lis शाखेने या प्रणालीचा कसा स्वीकार केला? तज्जांचे याबाबत मत काय? ते पाहणे आवश्यक ठरेल.

२) जे. एच. शेरा यांची तत्त्वप्रणाली आणि इतर विचारवंत

जे. एच. शेरा यांच्या Social Epistemology च्या संकल्पनेवर विचार दोन भागांत करणे आवश्यक ठरते.

- १) शेरा यांच्या काळात व्यक्त झालेले विचार.
- २) शेरा यांच्या निधनोत्तर व्यक्त केलेले विचार.

या दोन्ही काळांत व्यक्त झालेल्या विचारांचा आढावा घेण्यापूर्वी शेरा याच्याबद्दल थोडी माहिती देणे आवश्यक आहे.

जे. एच. शेरा यांचा जन्म ८ डिसेंबर १९०३ रोजी झाला.

Over the years, he has been one of the leading commentaors and theorists on the American library science. For several years he was member of that outstanding team the faculty of the Graduate Library School at the University of Chicago. Since his appointment as Dean of the school of Library science at Western Reserve University in Cleveland, Ohio, he has brought it into the very front rank both in its work of education for librarianship and through the centre for Documentation and Communication Research in pushing forward the frontiers of Knowledge in the development of our professional theory" असे डी. जे. फॉस्केट यांनी लिहून ठेवलय.

त्यांचा मृत्यू ८ मार्च १९८२ साली झाला. शेरा यांनी या काळात अनेक निबंध लिहिले, संशोधनपर पेपर, भाषणे आणि पुस्तके प्रसिद्ध केली. ७९ वर्षांच्या काळात त्यांनी सातत्याने Social Epistemology या संकल्पनेवर विचार केला. त्याचा विस्तार करण्याचा कसोशीने प्रयत्न केला.

त्यांच्या हयातीतील व पश्चात या संकल्पनेवर ग्रंथालयशास्त्रातील तज्जांनी विचार व्यक्त केले आहेत. ते समजून घेणे उपयुक्त ठरेल.

२.१ शेरा यांच्या काळात व्यक्त झालेला विचार

Social Epistemology ही संकल्पना निर्माण करण्याचे श्रेय शेरा यांनी Margaret E. Egan यांना जरी दिले असले, तरी त्यांनी स्वतःच नमूद केले आहे की

"So far as the present writer knows. Miss Egan never used the phrase in any published writing but she used it frequently in class lectures and in conversation"

Social Epistemology या संकल्पनेवर आधारित पहिला लेख "Foundations of a theory of bibliogarpy" हा Miss Egan आणि shera यांच्या संयुक्त नावाने १९५२ साली The Librany Quarterly (vol.22.No 2 p 125-37) मध्ये प्रकाशित झाला. पुढे मात्र shera यांनी स्वतंत्रपणे या विषयावर लिहिले किंवा भाषणे दिली त्यातून संकल्पना विस्तारत गेली.

१५ सप्टेंबर १९५४ रोजी Western Reserve University मध्ये In Beginning was the World' या विषयावर commencement भाषण शेरा यांनी केले. त्यातील काही भाग Documentation Action (१९५६) या ग्रंथात समाविष्टही झाला. त्यात Social Epistemology या संकल्पतेच्या उल्लेखामध्ये तळटीपही दिली आहे.

"a fuller statement of this discipline is to be found in Foundation of a Theory of Bibliography

१९६१ साली "Willson Library Bulletin (vol.35 june 1961) मध्ये "Social Epistemology, General semantics and Librarianship' (pp767- 770) हा लेख प्रसिद्ध केला.

१९६५ (ऑगस्ट) मध्ये शेरा यांचे (Libraries and the Organization of Knowledge' हे पुस्तक प्रकाशित झाले. या पुस्तकात "In the Beginning was the World'. Social Epistemolgy. General semantics and Librarianship' आणि "foundations of a Theory of Bibliography' हे लेख पहिल्या भागात समाविष्ट करण्यात आले आहेत. या पुस्तकाला D.J Foskett यांची प्रस्तावना आहे या प्रस्तावनेते Foskett यांनी Social Epistemology विषयी मत नोंदवले आहे.

In the First section he gives a lucid account of " social epistemology'- the function of recorded information in the actual working of society. It may at first appear a large claim, but it is none the less true that the contemporary world could not exist without effective communication; and because we live in a world order and not merely in a small city or nation state in which millions of people and vast distances are involved, most communication has to be recorded Librarianship has always been the profession of looking after the records of civilization and it is therefore proper that librarians should be involved at the centre of thinking in the modern world. shera thesis is the "documentaion' -the extension of librarianship from the world of books to the world information.-is more than the mere preserving of information necessary through that still is It means also the dissemination of information, it means taking the initiative in creating channels along which information may pass quickly to those who can use it.

such a role cannot be played extempore it has to be carefully studied and a technique elaborated."

१९६५ पर्यंत Social epistemology च्या संकल्पनेचे स्वरूप अत्यंत मर्यादित होते. या संकल्पनेचा विस्तार आणि खोलात जाऊन मांडणी करण्याचा प्रयत्न शेरा यांनी एका चर्चासत्रामध्ये वाचलेल्या पेपरमध्ये केला.

२८ ते ३० जुलै १९६५ रोजी Syracuse University मध्ये "The Foundations of Access to knowledge" या विषयावर झालेल्या चर्चासत्रामध्ये शेरा यांनी "An Epistemology Foundations for Library Science' हा पेपर वाचला.

या पेपरला L. B. Heilprin यांनी प्रतिसाद दिला. शेरा यांचा पेपर आणि Heilprin यांचा प्रतिसाद इतर पेपरबोर Edward B. Montgomery यांनी संपादित केलेल्या "The Foundations of Access to knowledge' या १९६८ साली प्रकाशित झालेल्या पुस्तकात समाविष्ट करण्यात आले.

पुढे शेरा यांनी या पेपरमध्ये अधिक भर घालून नव्याने पेपर लिहून काढता. तो या पुस्तकात समाविष्ट करण्यात आला आहे.

नवीन पेपरचे स्वरूप विस्तारित तर आहेच; पण त्यात दोनतीन ठिकाणी शेरा यांनी L. B. Heilprin यांना उद्धृत केले आहे.

शेरा यांच्या विचाराला प्रतिसाद देणारे Heilprin हे त्याचे पहिले महत्त्वाचे समीक्षक ठरतात.

L. B. Heilprin यांनी Social Epistemology विषयी असे लिहिले आहे की

"Social epistemology is described as a new kind of epistemology a theory of knowledge about how society knows as a whole This apparently contrasts it with traditional epistemology.... based on the knowledge of individual. However, we know only as individuals, never as a group or a society. The referent of the concept "Society' is not a single superbeing but a set of individual..... Evidently

'Social Epistemology' नावाचे पुस्तक Fuller यांनी 1988 मध्ये प्रकाशित केले. १९९१ साली त्याची दुसरी आवृत्तीही प्रसिद्ध झाली. १९९६ साली त्यांनी Amercian Philosophical Quarterly मध्ये (Vol.33 pp 149-66) 'Recent work in social epistemology' असा लेखही लिहिला.

१९९४ साली F. E. Schmitt यांनी 'Socializing Epistemology The Social Dimensions of knowledge असे एक पुस्तक लिहिले. असा विस्तार हे शेरा यांचेच श्रेय म्हणायला हवे.

संकल्पनेच्या अंगाने झालेला हा विचार आहे. याबोरोबर दोन लेखांचा उल्लेख करायला हवा, जे शेरा यांच्या विचारावर काही भाष्य करतात.

यामध्ये महत्त्वाचे नाव घ्यायला हवे J. M. Budd यांचे. त्यांनी दोन लेख लिहिले.

- 1) The Library Quarterly (Vol 65 No. 3) 1995 च्या अंकात Budd यांनी 'An Epistemological Foundation for Library and Information Science' असा लेख लिहिला.
- 2) The Library Quarterly (Vol. 72 No. 4) ऑक्टोबर २००२ मध्ये 'Jess Shera, Sociologist of Knowledge' असा लेख लिहिला. Jack Anderson यांनी 'Journal of Documentation

(Vol 58 No. 4) च्या अंकात "The Role of subject literature in scholarly communication An interpretation based on social epistemology" असा लेख लिहिला आहे.

Jack Anderson यांनी शेरा यांच्या विचाराला LIS मध्ये स्वीकारले गेले नाही असे म्हटले आहे.

"In LIS social epistemology is particularly known through the writings of Egan and Shera (1952). They argued for social epistemology in connection with the creation of a theory of bibliography and defined social epistemology as'.....the analysis of the production distribution and utilization of intellectual products' (Egan and Shera 1952 pp 33-4). Such, an epistemology was needed, they, argue because "classical" epistemology was/ is centered around "...the intellectual processes of the individual (Egan and Shera, 1952, p. 132). As a consequence "classical" epistemology cannot come up with an answer as to what the social - epistemic function of knowledge in Society and in science and scholarship is. However, Egan and Shera's social epistemology never received (the intent is) to place new emphasis on an old area we need to study that part of access to knowledge which affects us all and on which we must act together".

शेरा यांना Heilprin यांचे विचार आणि प्रतिसाद महत्वाचा वाटला होता. त्यांनी या सुधारित लेखात Heilprin यांना उद्धृत तर केले आहेच, पण लेखाचा शेवट Heilprin यांचे दीर्घ अवतरण देऊन केला आहे.

याच लेखात शेरा यांनी दोन पुस्तकांचे दाखले दिले आहेत, की जी त्यांच्या संकल्पनेशी समांतर आहेत.

- १) Fritz Machlup यांचे "The Production and Distribution of Knowledge in the United States"
  - २) Frederick Harbison Charles - Myers यांचे "Education Manpower and Economic Growth"
- या दोन्ही पुस्तकांबाबत शेरा यांनी असे म्हटले आहे की

"In recent years there have appeared two important books that are aimed in the direction of providing a foundation for the kind of

discipline here indicated, neither work could properly be called "social epistemology" as the term is here employed, but each is dealing, in certain ways with the problems with which "social epistemology" is concerned

हा समान दुवा खुद शेरा यांनाच सापडला असल्याने हाही संदर्भ महत्वाचा ठरतो.

१९५२ ते १९६८ असा कालावधी शेरा यांना ही संकल्पना अभ्यासपूर्ण मांडण्यासाठी लागला. पुढे ते या संकल्पनेच्या विस्ताराकडे फारसे वळळले दिसत नाहीत.

ऑक्टोबर १९७३ मध्ये B. C. Brookers यांनी "Journal of Librarianship" या नियतकालिकात "Jesse Shera and the Theory of Bibliography" असा लेख लिहिला तर Goldman Alvin यांनी "Foundations of Social Epistemics" असा लेख "Synthese" मध्ये (Oct. 1973) लिहून त्यांच्या संकल्पनेचा एका परीने स्वीकारच केलेला दिसतो.

२.२ निधनोत्तर व्यक्त झालेले विचार

"Social Epistemology" या संकल्पनेच्या अंगाने पुढील काळात विस्तार झालेला दिसून येतो. यामध्ये Steve Fuller यांचा प्रामुख्याने विचार करायला हवा. that much attention is LIS (except for Wilson 1983) which is a dedicated work to this area. Recently, however, Warner (1993, 2001) among others, has revived social epistemology in connection with historical analysis of copyright acts viewed as public texts.

Anderson यांनी फक्त शेरा यांचे १९५२ मधीलच लेखन विचारात घेतलेले दिसते. An Epistemological foundation for Library Science (1968) हा लेख विचारात घेतला असता तर कदाचित असे मत मांडले नसते.

ग्रंथालयशास्त्राने शेरा यांच्या संकल्पनेला स्वीकारले नाही असे जे Anderson म्हणतात तेही बरोबर नाही.

J. M. Budd यांनी १९९५ साली लेख लिहून त्यांची दखल तरी घेतलीच; पण २००२ मध्ये जो लेख लिहिला त्याचा उद्देश असा होता.

"Through his career, Jesse Shera suggested that social epistemology (SE) could provide librarianship with the intellectual basis it needed to evolve. While he spoke of social epistemology on a number of occasions, he did not articulate a completely clear and consistent idea of SE. Given an emphasis on knowledge today, it may be time to revisit Shera's writing on SE what emerges is a fuzzy conception of knowledge and an approach that is more sociological than philosophical in nature. Shera's sociological grounding has helped establish a foundation for the profession but the foundation can be strengthened by the addition of a more strictly epistemological component."

या लेखामध्ये Budd यांनी शेरा यांच्या महत्त्वाच्या प्रत्येक विधानाचा विचार केला आहे. त्यातील त्रुटी निर्दर्शनासही आणल्या आहेत.

अलीकडे प्रसिद्ध झालेला हा लेख असल्याने या लेखाचे महत्त्व शेरा यांच्या संकल्पनेचा पुनर्विचार (Revisit) करण्यास उद्युक्त ठरले असे म्हणतात येईल.

३) शेरा यांच्या तत्त्वप्रणालीचा पुनर्विचार

J. H. Shera यांच्या Social Epistemology चा पुनर्विचार करण्याची आवश्यकता आहे. Budd यांनी तर त्याची गरज विशद करताना असे महत्त्व आहे की,

"Shera's contribution in the area of SE is monumental but the practice and study of LIS will benefit from a close examination of his ideas and what they imply for the field. His version of SE is at the end of the day, Sociological, LIS may be in a better position to grow and develop if the implications for knowledge of Shera's writing related to the human use of the graphic record (and graphic record is defined broadly as information recorded in any usable format) were explored. Specifically, LIS can build upon the foundation Shera has provided us by incorporating epistemological grounding into his sociological program"

Buud यांच्या विधानातील "Close examination of his ideas' हा संदर्भ आणि "Human use of the graphic record" ही संकल्पना वाढवून विस्तारली पाहिजे असे जे सांगितले आहे ते फार महत्त्वाचे आहे.

या व्यतिरिक्त काही गोष्टीही नमूद करायला हव्यात.

- १) शेरा यांनी सर्व चर्चेमध्ये जास्त भर हा ग्रंथपाल किंवा ग्रंथपालन व्यवसायावर दिला आहे. हाच भर जर ग्रंथालय या घटकाला डोळ्यासमोर ठेवून दिला गेला असता, तर शेरा यांना एखादे 'मॉडेल' विकसित करणे नक्कीच शक्य झाले असते.
- २) शेरा हे व्यवसायाने Library and Information Science School चे प्राध्यापक/डीन असल्याने त्यांना ग्रंथपाल घडवण्यात जास्त रस होता असे दिसते. ते जर व्यवसायाने ग्रंथपाल (Practicing Librarian) असते तर त्यांनी नक्कीच ग्रंथालय या घटकाला केंद्रस्थानी आणले असते आणि त्यांचे विवेचन वेगळ्या दिशेने गेले असते.
- ३) "Social Epistemology" या संकल्पनेवर विचार करताना ते व त्यांचे विचार (आणि भाष्यही) तत्त्वज्ञानाच्या चर्चेत जास्त शिरलेले दिसते. Epistemologyची स्वतंत्र शाखा निर्माण करण्यात आणि त्याचे व्यासपीठ ग्रंथालयाला मिळवून देण्यात त्यांना अधिक रस होता असे दिसते व म्हणून ही चर्चा तत्त्वज्ञानाच्या प्रांतातील किंवा सामाजिकशास्त्राच्या प्रांतातील जास्त प्रमाणात झाली आहे.
- ४) त्यांनी Communication आणि Communicable या संज्ञांना महत्त्व दिले असले तरी त्याचे प्रत्यक्ष कार्य कसे असायला हवे हे मात्र विस्ताराने विशद केले नाही.
- ५) ज्ञान या संकल्पनेचा शोध त्यांनी खोलात जाऊन घेतला आहे. तत्त्ववेत्त्यांचे दाखलेही दिले आहेत. तरीही माहितीचे ज्ञानामध्ये रूपांतर कसे होते, केव्हा होते व का होते याचा शोध घेतला नाही. हे ज्ञान पुन्हा समाजात कसे जाते याचाही विचार विस्ताराने केला नाही.
- ६) काही ठिकाणी ग्रंथपालाने काय करावे हे सांगितले गेले आहे परंतु त्याचा विस्तार केला नसल्याने ती तात्त्विक चर्चाच राहते. उदा. Librarians no longer are concerned to accumulate material in anticipation of use but seek to engage actively in bringing their resources to attention of those who need them"

- ही चर्चा तात्त्विक राहिली. साधनांचा अंदाजित वापर (Anticipated use) करायचा म्हणजे नेमका कोणता कार्यक्रम घ्यायला हवा? ते विशद झाले नाही असे अनेक ठिकाणी झाले आहे. किंवा त्यांच्या नंतरही तज्ज्ञांनी शेरा यांच्या विचारातील प्रत्यक्ष कृतीच्या (Application) भागाचा विस्तार केला नाही.
- ७) एखाद्या ग्रंथालयाचे उदाहरण घेऊन ही संकल्पना जर मांडली गेली असती तर कदाचित या संकल्पनेतील उणिवा, दोष, त्रुटी निघून गेल्या असत्या आणि तिचा विस्तार अचूक झाला असता. वरील मतांच्या अनुषंगाने काही ठोस चर्चा करणे आवश्यक आहे.

Dicussion about Knowledge

प्रथम शेरा यांनी Knowledge च्या संदर्भात जे पाच प्रश्न निर्माण केले आहेत, तेथूनच चर्चेला सुरुवात करणे सयुक्तिक ठरेल.

१) माणसाला ज्ञान कसे प्राप्त होते ? How Man Knows?

तात्त्विक चर्चा शेरा यांनी केली आहेच. इथे समाजात नेमके काय घडते, ते पाहणे आवश्यक ठरेल. मुळात एका प्रश्नाचे उत्तर देणे आवश्यक आहे. तो प्रश्न पुढीलप्रमाणे ज्ञान कशाला म्हणायचे? आणि माहिती (Information) कशाला म्हणायचे? यातील विभाजन रेषा कोणती?

माणसाला काही वस्तूंची, घटनांची, व्यक्तीची, देशाची माहिती होते (प्रथमच किंवा नव्याने वा अधिक भर घालून) त्याला ज्ञान म्हणायचे काय? की त्याला अमुक अमुक गोष्टीची माहिती झाली असे म्हणायचे?

माणूस ज्ञानाच्या प्रक्रियेत केव्हा प्रवेश करतो? कोणत्या स्वरूपाची माहिती त्याला 'ज्ञान' मिळविण्याला उद्युक्त करते? माणूस त्या माहितीचे ज्ञानात रूपांतर करतो म्हणजे नेमके काय करतो? काय घडते? हे ज्ञान देणारे घटक कोणते? या प्रश्नांची उत्तरे शोधायला हवीत; तरच काही सांगता येणे शक्य आहे. त्यासाठी काही आकृतीद्वारे हे मांडून पाहूया.

माहितीचा प्रवाह (Flow Of Information)

व्यक्तीकडे माहिती येण्याचे अनेक मार्ग आहेत /असतात. मूल लहान असताना

अनुभव व निरीक्षण (आणि अनुकरण) यातून शिकत जाते. स्वतःचे, इतरांचे व वाचलेले अनुभव माणसाला माहिती पुरवत असतात. निरीक्षणाचेही तसेच आहे. संवादातून, वाचनातून, परंपरागत आलेल्या माहितीतून त्याला अनेक गोष्टी ज्ञात होतात. काही वेळा आत्मप्रेरणेतूनही माहिती मिळते.

या त्याच्यापाशी आलेल्या माहितीचे काय होते? तिचा संबंध स्मृतीशी (Memory) आहे

स्मृतीचा प्रवाह (Flow of Memory)

व्यक्तीकडे येणाऱ्या माहितीचे रूपांतर काही वेळा तात्पुरत्या स्मृतीत होते व कालांतराने ती माहिती पुसली जाते. काही अर्धजागृत मनात (Subconscious mind) मध्ये जाऊन स्थिर होतात. कधीतरी, प्रसंगाने, वासाने, एखाद्या घटनेमुळे ती जागृत होते. काही माहितीचे विस्मृतीत रूपांतर होते. काही केल्या ती माहिती आठवत नाही. चौथा कप्पा पक्क्या स्मृतीचा तयार होतो. रस्ते, नाव, गाव, पत्ते, आठवणी, इत्यादीचा कोश तयार होतो. ह्या आठवणी कधी सुखद संवेदना निर्माण करतात, कधी दुःखद सुखद संवेदना पुन्हा पुन्हा मिळाव्यात असे वाटते; तर दुःखद नकोशा वाटतात. पक्क्या स्मृतीत गेल्यावर त्या उपयुक्ततेच्या कप्प्यात जातात. काही माहिती, कुतूहल / जिज्ञासा निर्माण करतात. हा कप्पा माहितीचे रूपांतर ज्ञानात करायला प्रवृत्त करतो. ही स्थिती अधिक माहिती मिळविण्यासाठी वा शोध घेण्यासाठी प्रेरणा देते. तिची पूर्तता झाली की त्या माहितीचे ज्ञानात रूपांतर व्हायला लागते. या पक्क्या स्मृतीतील काही माहिती पुन्हा १, २, ३, कप्प्यांतून प्रवेश करते.

कुतूहल /जिज्ञासा निर्माण करणारी माहिती शिकण्याच्या (learning) असते. ज्ञानाचा जन्म कसा होतो?

ज्ञानाचा जन्म (Birth Of Knowledge)

याबाबत पुढील पानावरील आकृती ३ पाहा.

शेरा यांच्या दुसऱ्या प्रश्नाकडे वळणे आवश्यक आहे. त्यांचा दुसरा प्रश्न असा आहे की समष्टीला ज्ञान कसे प्राप्त होते?

२) समष्टीला ज्ञान कसे होते ? (How society Knows)?

यामध्ये दोन प्रकारच्या संस्था संप्रेषणाचे (Communicatin) कार्य करतात. माहितीचे आदानप्रदान होते आणि संपूर्ण समाजाला ज्ञान /माहिती मिळते.

यामध्ये अनेक माध्यमांचा उपयोग होतो. संवाद, गप्पा, फोन, पत्रव्यवहार, भेटी, समारंभ यांद्वारे प्रत्यक्ष माहितीचे आदानप्रदान होते, तर कर्णोपकरणी माहिती पसरते. माहिती निर्मिती संस्थांवरे माहिती मिळते. तसा हा प्रवास सोपा आहे. इथे ग्रंथालयाचा Role शेरा म्हणतात त्याप्रमाणे फार मोठा आहे. ग्रंथालयाला ही प्रक्रिया माहीत असायला हवी; पण त्याहीपेक्षा शेरा यांच्या पुढच्या प्रश्नाची माहिती अधिक उत्तम असायला हवी. ती असेल तर ग्रंथालये आपली भूमिक अदा करू शकतात.

शेरा यांचा पुढचा प्रश्न आहे. How Personal Knowledge social Knowledge? व्यक्तिगत ज्ञान सामाजिक ज्ञान कसे बनते? त्याकडे आता वळायला हवे.

३) व्यक्तिगत ज्ञान समष्टीचे ज्ञान कसे होते ?(How Personal Knowledge social Knowledge?)

समाजात तीन प्रकारचे समूह असतात, ते पुढीलप्रमाणे:

- १) सामान्य माणूस
- २) समाज नेतृत्व
- ३) संशोधक /लेखक / कलावंत / विचारवंत

शेरा यांनी चौथा प्रश्न असा निर्माण केलाय की, How the history and philosophy of Knowledge have evolved through time and in various cultures?

४) काळ आणि संस्कृतीचा ज्ञानावरील परिणाम

ही क्रिया घडायला खूप कालावधी जातो. संस्कृती त्या त्या घटनांवर परिणाम करतात आणि प्रक्रिया होत होत त्याचे रूपांतर इतिहासात किंवा तत्त्वज्ञानात होते. कोणताही शोध घटना, एकाकी इतिहास वा तत्त्वज्ञान घडवू शकत नाहीत.

शेरा नंतर ग्रंथालयांकडे वळतात. त्याबाबत ते असा प्रश्न निर्माण करतात की, How the library's mechanisms and systems are useful to communicate the Knowledge to the society?

या संदर्भात ते संप्रेषण आणि शाब्दिक अथवा चित्रित नोंदीला (Graphic Record) महत्त्व देतात. ते पुरेसे आहे का याचा विचार पुढे केला जाणारच आहे; परंतु ग्रंथालय या घटकाकडे 'ज्ञान' येण्याची प्रक्रिया काय असते, कशी असते ते लक्षात घ्यायला हवे. त्याशिवाय ग्रंथालयाच्या तांत्रिक पद्धती (Mechanism) आणि कार्यपद्धती (System) वर भाष्य करणे योग्य होणार नाही.

५) ज्ञान ग्रंथालयांपर्यंत कसे येते ?(How Knowledge comes to the Library?)

हे समजून घेण्यासाठी मागाच्या चार प्रश्नांच्या अनुषंगाने जे आकृतीच्या रूपात मांडले गेले ते एकत्रितरित्या मांडून पाहायला हवे. ती एकत्रित मांडणी पुढील पानावर दिली आहे.

ज्ञानाची (Knowledge) ही गुंतागुंतीची प्रक्रिया आपण समजावून घेतली. आता प्रश्न असा निर्माण होतो की, शेरा यांना Social Espistemology च्या नवीन ज्ञानशाखा अपरिचित आहे, असे ग्रंथपाल /ग्रंथालये आजही कार्यरत आहेत, मग SEचा पाया असावा /मिळवा असे शेरा यांना का वाटले ?

या प्रश्नाचा शोध घेऊ लागले तर निश्चित आपल्याला शेरा यांच्या संप्रेषण Communication आणि Communicable या संज्ञेच्या विचाराकडे यावे लागते.

शेरा यांना संप्रेषणमध्ये ग्रंथालयाची तांत्रिक पद्धती अभिप्रेत आहे आणि Communicable मध्ये ग्रंथालयाच्या कार्यपद्धती अभिप्रेत आहेत. याबाबत त्यांनी जे विचार मांडले आहे ते बारकाईने समजून घेण्याची आवश्यकता आहे. ते विचार काय आहेत ते पाहूया.

शेरा यांच्या मते ग्रंथालयाची भूमिका

शेरा यांनी प्रथमच माहितीची गरज मेंदूला कशी आहे ते मांडले. माणसाची ही पाचवी गरज आहे यावर दुमत असण्याचे कारण नाही. माहितीची गरज भागवण्यासाठी संप्रेषण समाजात कसे घडते ते आपण मागे पाहिलेच आहे, पण संप्रेषणाच्या दोन पद्धती जर विचारात घेतल्या तर शेरा यांचे मत अधिक स्पष्ट होईल.

संवादातून संप्रेषण होते आणि शाब्दिक अथवा चित्रित नोंदीमधून संप्रेषण होते. कोणत्याही संवादातून निर्माण झालेल्या संप्रेषणाला स्थिर/टिकाऊ स्वरूप प्राप्त होत नाही. ते कालांतराने विस्मरणात जाते. Graphic शाब्दिक वा चित्रित नोंदीमधून

(भाषा, ध्वनिफीत, चित्रफीत, चुंबकीय साहित्य, चित्रे इत्यादी) जे संप्रेषण होते, त्यात एक स्थिरपणा, टिकाऊपणा असतो आणि म्हणूनच शेरा शाब्दिक वा चित्रित नोंदीना महत्त्व देतात.

आता असा प्रश्न निर्माण होतो की, शेरा या संप्रेषणसाठी ग्रंथालय हा घटकच का निवडतात? समाजात इतरही अनेक प्रकारच्या संस्था आहेत. सांस्कृतिक, सामाजिक, शैक्षणिक, आर्थिक, इत्यादी. अनेक प्रकारच्या संस्थांचा विचार शेरा का करत नाहीत? ते 'ग्रंथालय'लाच हा पाया देण्याचा का प्रयत्न करतात?

ग्रंथालयाव्यतिरिक्त ज्या इतर संस्था समाजात कार्यरत असतात, त्यांचा उद्देश, स्वरूप व कार्य त्या त्या विषयापुरते मर्यादित असते. काही अपवाद वगळता तिथे होणारे संप्रेषण एकमार्गी असते. (Once way communication)

एखादे उदाहरण घेऊन हे स्पष्ट करूया. सांस्कृतिक कार्य करणारी संस्था विविध प्रकारचे कार्यक्रम घेते. त्या कार्यक्रमांना, त्या विषयात रस असणारा समाजघटक हजर राहतो. भाषण, नाटक, परिसंवाद, सांस्कृतिक कार्यक्रम होतात. विचारांचे प्रदान होते (आदान होतेच असे नाही) आणि तो विचार विरुद्ध जातो. समजा त्यातून एखादी पुस्तिका, अहवाल प्रसिद्ध जरी झाला तरी तो त्या घटकापुरताच मर्यादित राहतो. समाजातल्या सर्व थरांपर्यंत हे विचार जात नाहीत.

ग्रंथालयाबाबत असे होत नाही. ग्रंथालयात सर्व प्रकारच्या वाचन साहित्याचा साठा केला गेल्याने विशिष्ट वाचकवर्गपुरता Role अदा करणे हे ग्रंथालयांना अभिप्रेत नसते. वृत्तपत्रे, मासिके, पुस्तके, अमुद्रित साहित्य, ग्रे लिटेचर, हस्तलिखिते अशा असंख्य प्रकारच्या शाब्दिक वा चित्रित नोंदीचा साठा ग्रंथालयाकडे असतो आणि म्हणूनच शेरा यांना शाब्दिक वा चित्रित नोंदीच्या माध्यमातून होणारे संप्रेषण महत्त्वाचे वाटते. हे साहित्य काळाची मर्यादा ओलांडून टिकते. यांचा साठा ग्रंथालये करतात म्हणून शेरा ग्रंथालयाला हा पाया देऊ इच्छितात.

या संप्रेषणाच्या बाबतीत शेरा यांनी दोन घटक महत्त्वाचे म्हणून नमूद केले आहेत.

१) Product, Flow, Integration, Consumption of all forms of communicated thoughts.

२) Interaction between Knowledge and social activity

हे दोन घटक शेरा यांनी सांगितले, पण त्यांचा विस्तार न केल्याने शेरा यांची संकल्पना नीट समजून घेतली गेली नसावी.

१) विचार व्यक्त होणारे सर्व आकृतिबंध (All forms of communicated thoughts)

शेरा जेव्हा हा विचार मांडतात तेव्हा त्यांना ग्रंथालयात होणारे कोणते संप्रेषण अभिप्रेत आहे? याचा शोध घेण्यासाठी 'संवाद'चा विचार करणे भाग पडते. ग्रंथालयात पुढीलप्रमाणे संवाद घडतो.

- १) तालिकांद्वारा होणारा संवाद
- २) माहितीपत्रके/ नोटिस यांद्वारे होणारा संवाद
- ३) पुस्तके / नियतकालिकांद्वारा होणारा
- ४) ग्रंथेतर साहित्याद्वारा संवाद
- ५) संदर्भात देताना होणारा संवाद

हा संवाद एकमार्गी संप्रेषणाचा प्रकार राहत नाही. या सर्व संवादातील घटकांना शाब्दिकता, चित्रित स्वरूप असल्याने काही प्रमाणात आदानप्रदान होत असते. परंतु शेरा यांना इतकेच संप्रेषण अभिप्रेत नाही.

दोन व्यक्ती, समूह (किंवा एकटीच व्यक्तीही) जेव्हा संवाद साधतात तेव्हा त्यांच्या संवादाला स्वाभाविक मर्यादा असतात. हा संवाद केवळ काहीच व्यक्तींमध्ये असतो, त्या संवादात जो विचार व्यक्त होतो, त्याबाबत इतरांना काय वाटते, त्यांचे त्याबाबत मत काय आहे हे जाणून घेण्याचे नैसर्गिक कुठूल असते.

दुसरे असे की, एकाच समूहात संवाद साधण्यापेक्षा इतर समूहांबोरोबर संवाद साधणे समाजघटक पसंत करतात, जे अपरिचित आहेत किंवा सहसा संवादासाठी कारणाशिवाय उपलब्ध होत नाहीत.

तिसरे असे की, समाजातील जाणकार व्यक्तीबोरोबर, ज्ञानी माणसांबोरोबर हा संवाद व्हावा, असेही वाटत असते.

अशा अनेक कारणांसाठी कोणते तरी सामान्य माध्यम उपलब्ध असावे लागते. शेरा ग्रंथालयाकडे समाजाची ही गरज म्हणून पाहतात. 'ग्रंथालय' हे एक व्यासपीठ होऊ शकते असे शेरा यांना वाटते आणि म्हणूनच ते सर्व प्रकार (All Forms) असा शब्द प्रयोग करतात.

हा संवाद ग्रंथालये कशी साधतात? १) विस्तारित कार्यक्रमाच्या (Extention cativities) माध्यमातून समाजाला हे माध्यम ग्रंथालये उपलब्ध करून देतात हे कार्यक्रम कोणते? त्याद्वारे संवाद कसा होतो?

- १) पुस्तक प्रदर्शन : नवीन /विषयानुसार
- २) इतर प्रदर्शन : हस्ताक्षर संग्रह /दुर्मीळ साहित्य /छायाचित्र संग्रह /नाणी संग्रह /चित्रे /कात्रण संग्रह

- ३) पुस्तक विक्री :
- ४) सुविचार :
- ५) आजची बातमी :
- ६) समारंभ : भाषणे /मुलाखती /करमणूकप्रधान कार्यक्रम
- ७) कार्यक्रम : चित्रपट महोत्सव/नाट्यसंमेलन /चित्रफित /CD यांचे सादरीकरण
- ८) संमेलन : साहित्य /नाट्य /विज्ञान/अंधश्रद्धा निर्मूलन
- ९) शौक्षणिक : व्याख्यानमाला/परिसंवाद /चर्चासत्रे /प्रौढ शिक्षण/कायदा सळा
- १०) प्रशिक्षण : ग्रंथालयशास्त्र/(Reading habits) वाचन सवयी
- ११) प्रकाशने : पुस्तिका - व्याख्यानमाला/भाषणे
नियतकालिके -
अहवाल -
सूची
परिसंवाद निबंध
संस्था इतिहास/ध्वनिफित/चित्रफित
- १२) संशोधन :
अशा अनेक कार्यक्रमांमधून ग्रंथालये निर्मिती (Production), प्रवाह (Flow), एकात्मता (Intergation) आणि वापर (Consumption) साधतात आणि त्यातून विचारांचे संप्रेक्षण होते, असे शेरा यांना अभिप्रेत आहे.

ज्ञान आणि सामाजिक क्रियाप्रक्रिया यांमधील आदान –प्रदान (Interaction between Knowledge and social activity)

शेरा या दुसऱ्या घटकालाही फार महत्व देतात. ग्रंथालयातील तालिका / वाचनसाहित्य यांच्या माध्यमातून ज्ञानाशी आदानप्रदान होते हे अगदी उघड आहे, पण सामाजिक कार्य म्हणजे नेमकी कोणती क्रिया? समाजातील ‘सामाजिक कार्य’ हा अर्थ शेरांना अभिप्रेत आहे. या सामाजिक कार्याचा संबंध ग्रंथालयाच्या विस्तारित कार्यक्रमाशी आहे. पण ही Extention activity ही Intellectual activities च्या स्वरूपाची आहे. ग्रंथालयात इतर कार्यक्रम चालतात, त्यांचे स्वरूप कसे असते? समाजात निर्माण होणाऱ्या समस्या, घटना, घडामोडी, वर्तमान प्रश्न, सामाजिक चळवळी या कार्यक्रमाचे हे विषय होतात. या माध्यमातून समाजाशी संवाद साधला जातो. समाजाला मार्गदर्शन होईल असे याचे स्वरूप असते, कार्यक्रमांच्या माध्यमातून निर्माण होणाऱ्या ज्ञानबरोबर या सामाजिक कार्याचे आदानप्रदान होते, असे शेरा यांना अभिप्रेत आहे.

अशा आदानप्रदानामुळे समाजाला दिशा मिळते, समाज निकोप दृष्टिकोनाचा होतो. प्रश्नांचे, समस्येचे ख्वरे स्वरूप त्यांच्यासमोर उघडे होते. एखादा विषयाचा सर्व बाजूंचा विचार समाजाला खुला होतो. यातून नवीन कार्याला चालना मिळते. संशोधन, लेखन, चळवळी, इतर सांस्कृतिक कार्यक्रम करणासाठी समाज उद्युक्त होतो. त्याचा पुरवठा पुन्हा ग्रंथालयांकडे होतो आणि हे वर्तूळ सुरुच राहते.

Social Epistemology चा अर्थ जो शेरा यांना अभिप्रेत आहे तो हा आहे आणि ही ज्ञानशाखा ग्रंथालयांनी समजून घेतली पाहिजे, असे शेरा यांना वाटते.

शाब्दिक वा चित्रित नोंदीची सामाजिक उपयुक्तता (Social Utility of Graphic Records)

ग्रंथालयांमध्ये वाचनसाहित्य निवड करताना सामाजिक भान राखले जाते. सामाजिक प्रश्नांच्या अनुषंगाने साहित्य जमा केले जाते. वर्तमान घटना व घडामोडीविषयी साहित्य पुस्तकरूपाने येण्यास वेळ लागतो. म्हणून वर्तमान घटनांच्या संदर्भात कात्रणेही जमा केली जातात. त्यांचा संग्रहालय केला जातो. याच्या जोडीला पुस्तक प्रदर्शन, कात्रणसंग्रह प्रदर्शन, छायाचित्रांची प्रदर्शने भरवली जातात; परंतु शेरा यांच्या मते हे पुरेसे नाही.

ग्रंथालयाला समाजाचे ज्ञान हवे. समाजातील महत्वाच्या प्रश्नांचे भान हवे. समाजाची वर्तमान गरज काय आहे ते ग्रंथालयाने ओळखायला हवे.

उदाहरणार्थ, पाण्याचा प्रश्न ‘पाणी’ ही समस्या अत्यंत गंभीर आहे. त्याची निकड सर्वच थरांतल्या व्यक्तींना जाणवते आहे. अशा वेळी ग्रंथालयांनी त्या प्रश्नावरील त्यांच्याकडे असणाऱ्या साहित्याचे प्रदर्शन भरवून ही गरज भागेल का? ते तितके पुरेसे नाही असे शेरा यांना वाटते.

‘पाणी’ या विषयावर चर्चा, परिसंवाद घडवून आणणे आवश्यक आहे. पाणी वाटपाचे संबंधित अधिकारी, शासन आणि समाजातील उपभोक्ता यांनी एकत्र आणून त्यावर संवाद साधायला हवा.

एखादा प्रास्ताविक निबंध (Background paper) तयार करून विविध व्यक्तींना विचार करायला लावायला आणि उपायाकडे जायला प्रवृत्त होईल, असा कार्यक्रम घडवून आणायला हवा.

आपल्याकडे असणाऱ्या साहित्यातून इतिहासात पूर्वी घडून गेलेली समांतर घटना शोधून त्याकडे समाजाचे लक्ष कसे जाईल असा कार्यक्रम घेता येणे शक्य करायला हवे.

‘पाणी’ संदर्भातील माहितीपट, काव्यवाचन, पथनाट्य यांचे आयोजन करायला हवे. व्याख्यानमाला घडकून समाजाचे प्रबोधन करण्याची गरज असते.

शेरा यांच्या मते समाजाला हे हवे असते. ग्रंथालयाने ही समाजाची गरज भागवली पाहिजे.

‘इगक युद्ध’, ‘ग्लोबलाइझेशन’, ‘सार्स’, इत्यादी अनेक ज्वलंत प्रश्नांकडे ग्रंथालयाचे लक्ष जायला हवे. केवळ संग्रह करून आणि प्रदर्शन भरवून हे कार्य तडीस जात नाही.

भले मग ग्रंथालयांनी कितीही उत्तम तालिका केलेल्या असोत, देशी - विदेशी ग्रंथ, नियतकालिके जमा केलेली असोत. ती हवीतच, पण त्याचबरोबर ही जाणीव हवी.

ज्ञानाचे व्यवस्थापन (Management of Knowledge)

याबाबतीत तर नक्कीच गोंधळ उडण्याची शक्यता आहे. ग्रंथालयात वर्गीकरण व तालिकीकरण यांच्या माध्यमातून ‘ज्ञान’ची व्यवस्था लावण्यात येते. ती सुसंघटितही असते. वाचकाच्या मागणीनुसार साहित्य कमीतकमी वेळेत दिलेही जाते, व्यवस्थापनामुळेच घडते; परंतु शेरा यांना हे तर अपेक्षित आहेच; पण त्याहीपेक्षा अधिक वेगळे अपेक्षित आहे.

ग्रंथपालांची ग्रंथालयातील संग्रहीकरण हुक्मत हवी. आपल्याकडे काय आहे, त्याचे महत्त्व नेमके काय हे त्याला माहीत असून चालत नाही, तर त्या ज्ञानाचा उपयोग फक्त ग्रंथालयात येणाऱ्या आणि त्या साहित्याची मागणी करणाऱ्यांनाच होईल असे न पाहत सर्व समाजाला त्याचा उपयोग कसा होईल हे ग्रंथालयांनी पाहायला हवे.

ग्रंथालयाचे आणखी महत्त्वाचे व केवळ ग्रंथालयांचेच व्यवच्छेदक कार्य म्हणजे त्या-त्या विषयातील तज्ज्ञालाही माहीत नसेल असे अथवा विस्मृतीत गेले असतील असे ग्राफिक रेकॉर्ड्स् उपलब्ध करून देणे. ग्रंथालयामध्ये मुक्तद्वारा संकल्पना केवळ यासाठीच आणली जाते. ग्रंथालयात ज्ञानसाधनांचा साठा करून ठेवलेला नसतो, पण तो अशा रिताने मांडलेला असतो की, त्या त्या विषयाशी संबंधित, विषयावरील ग्रंथ स्थूलाकडून सूक्ष्माकडे अशा पद्धतीने (वर्गीकरण पद्धतीमुळे) मांडले जातात. संबंधित विषय त्याच्या मागे-पुढे असतात. ही मांडणी केवळ मागितलेला ग्रंथ सापडावा म्हणूनच केवळ नसते तर ज्ञानसाधनांच्या शोधात असलेल्या अभ्यासकाला ती निर्बंधपणे पाहण्यासाठी असते. अशा शोधामध्ये त्याला त्याच्या अभ्यासविषयक अपरिचित वा विस्मृतीत गेलेला ग्रंथ तर सापडतोच, पण ग्रंथांच्या शोधाच्या प्रक्रियेत असताना त्या

विषयावर तो अंतर्मनात विचारही करीत असतो. अशा वेळी अचानक एखादा ग्रंथ असा सापडतो की, त्याच्या सुम विचाराला तो पोषक ठरतो किंवा त्या ग्रंथामुळे त्याला अचानक नवीन कल्पना, नवा मुद्दा, नवीच दृष्टी सापडते व त्याच्या संशोधनाला नवी दिशा प्राप्त होते. त्यामुळे ज्ञानाचा विस्तार होतो. ही प्रक्रिया ग्रंथालयात प्रामुख्याने घडते. ग्रंथालयात तो अभ्यास मोकळाही असतो. गरज भासल्यास लगेच तिथल्या तिथे त्याची वाचनाची सोय होते. तो ते पुस्तक घेऊन वाचत बसू शकतो अथवा सभासद असल्यास ते पुस्तक घरीही घेऊन जाऊ शकतो.

ग्रंथालयाद्वारे होणाऱ्या संप्रेषणाचे हे एक महत्त्वाचे अंग आहे. याला पोषक म्हणून ग्रंथालयात पुरेशी हवा, उजेड अथवा वातानुकूलित वातावरण अशी व्यवस्थाही पुरवली जाते. एकट्याने वाचायची सुविधा ही ग्रंथालयातली सर्वांत महत्त्वाची सुविधा असते. एकाग्रतेने वाचनसामाधी लागू शकण्याचे ते एक पवित्र व शांत ठिकाण असते. त्याच्या नवनिर्मितीला चालना, चेतावणी देण्याचे कार्य ग्रंथालयातला ज्ञानसाठा करीत असतो आणि म्हणूनच शेरा ज्ञानाच्या व्यवस्थापनाला महत्त्व देतात.

मानवजातीचा भलेपणा आणि कल्याण (Accomplishment and betterment of Mankind)

समाजमन काही वेळा संभ्रमित होते, गोंधळून जाते. समाजाची निरक्षर वृत्ती संपुष्टात येते. समाज काळाच्या ओघात मागे रेटला जाण्याची शक्यता असते. मूल्य व्यवस्थाच ढासळते. अनीतीलाच नीतिमतेचे रूप येते.

उदाहरणार्थ, आणीबाणीचा काळ, अश्तिलतेवरून येणारी सेन्सारशिप, भ्रष्टाचाराला मिळालेली प्रतिष्ठा अशा अनेक प्रसंगांत ग्रंथालयाने भूमिका घ्यायला हवी. समाजाला खरी स्थिती, सत्यता दाखवून घ्यायला हवी. यासाठी ग्रंथपालाची/ ग्रंथालयाची भूमिका समाजातील माणासांची मनोभूमिका उंचवण्याकडे असायला हवी.

प्रसारमाध्यमे अनेकदा अशा वेळी समाजाला संभ्रमित करून टाकतात. ‘नेमके काय?’ असा प्रश्न समाजाला प्रसारमाध्यमातील माहिती वाचून पडतो.

अशा वेळी कात्रणसंग्रहाचा अभ्यास करून इतर तात्त्विक साहित्याचे परिशीलन करून प्रसारमाध्यमांमधील विश्लेषणात्मक साहित्याचे समालोचन करून योग्य ती माहिती समाजापर्यंत अभ्यास वर्ग, Study Circle, पोस्टर प्रदर्शन, वस्त्यांमधील सभा, छोट्या समूहांच्या चर्चा, संसद, बाह्य संघटनांबरोबरचे कार्यक्रम घेऊन ग्रंथालयांना आपला वाटा उचलता यायला पाहिजे. शेरा यालाच “Expertly Done’ आणि “Precise The Mechanism’ म्हणत आहेत. हे लक्षात घ्यायला हवे.

नवीन दृष्टी (New Insights)

ही नवीन दृष्टी Structuring, Organization आणि Availability of human knowledge च्या संदर्भात ठेवायला हवी, असे शेरा सांगतात.

ज्ञानावर नजर ठेवणे, नवीन तयार होणाऱ्या ज्ञानाचा वेध घेणे आवश्यक ठरते. समाजात वेगवेगळे प्रवाह असतात. जुने प्रभाव मागे पडतात. एके काळी मागच्या सर्व पिढीवर मार्क्सच्या विचारांचा प्रभाव होता. आज तो प्रभाव मागे पडला आहे. दुसरेच प्रवाह कार्य करताहेत. दुसर्या महायुद्धाचा प्रभाव जगभर होता. त्याचा प्रभाव साहित्यावर पडला. त्यातून विफलतेचा अनुभव साहित्यातून वाहत होता. मार्क्सवादी साहित्यही पूर्वी जोमात होते. आता समाजात कोणती विचारप्रणाली कार्यरत आहे? ती समाजाला उपयुक्त आहे का? नसल्यास समाजाला शिकवण्याची गरज निर्माण होते.

अशा जुन्या, नव्या विचारांचे साहित्य ग्रंथालयात नसेलही. मग काय करायचे? साहित्य नाही म्हणून गप्प बसायचे काय?

यासाठी शेरा नवीन दृष्टीची आवश्यकता मांडतात. जुना विचार जर आज आवश्यक वाटत असेल (उदाहरणार्थ, मार्क्सवाद) तर त्यातील जाणकारांना व्याख्यानांसाठी, भाषणांसाठी पाचारण करायला हवे. लोकसाहित्य, हरदास कथा, पुराण, कीर्तन, भारूड यांच्या माध्यमातून जुन्या-नव्या विचारांना समाजापर्यंत पोहोचवायला हवे. मौखिक इतिहासाच्या (Oral history) शाखेचा वापर करून जुन्या व्यक्तीचे संचित जमा करून ते समाजापर्यंत न्यायला हवे.

ग्रंथालयाला व्यक्तीला शिकवायचे नसून समाजाला शिकवायचे आहे. यासाठी 'नवीन दृष्टी'ची गरज आहे, असे शेरा यांना वाटते.

भविष्यकालीन उपयोग (Anticipation of use and to engage activity)

आपल्याकडील संग्रहाचा कोणाला, कोणत्या घटकाला उपयोग आहे याचा अंदाज घेता यायला हवा आणि ज्यांना त्याची गरज आहे अशांपर्यंत तो पोहोचवायला हवा.

हे उदाहरण घेऊनच पाहूया. समजा, ग्रंथालयामध्ये मजूर (Labour) या विषयावरची कात्रणे आहेत. ती फक्त ग्रंथालयात ठेवून काय होणार? त्याचा उपयोग व्हायला हवा, काहीतरी कार्य करायला हवे, यांचे उपभोक्ते कोण याचा अंदाज बांधून त्यांच्यापर्यंत हे ज्ञान नेले तरच त्याचा उपयोग होणार आहे.

'मजूर' (Labour) हा विषय कोणाला उपयुक्त ठेल?

- १) व्यक्ती : ग्रंथालयात येऊन जाणाऱ्या वाचकांचा गट
- २) संस्था

२.१ शैक्षणिक संस्था उदाहरणार्थ, विद्यापीठे, विद्यापीठाचे Labour Economics चे विद्यार्थी /प्राध्यापक, महाविद्यालये.

२.२ विषयांच्या संस्था उदाहरणार्थ, सेंट्रल लेबर संस्था, ट्रेड युनियन्स, प्रशिक्षण देणाऱ्या संस्था (Training Institutions)

- २.३ देशाबाहीरील संस्था /राज्याबाहीरील संस्था
- ३) नियतकालिके (Learned Periodicals)
- ४) वर्तमानपत्रे (Newspapers)
- ५) दूरचित्रवाणी
- ६) शासनाकडे Think Tank साठी
- ७) लेखक/स्तंभलेखक
- ८) ज्ञानकोश वार्षिकांचे(Year Book)
- ९) प्रकाशक

अशा संस्थांचा आधीच अंदाज बांधता येणे व आपला संग्रह उपयोगात कसा येईल ते पाहणे महत्वाचे आहे. याचा डेटाबेस तयार करून, सीडी तयार करून किंवा झेरॉक्स करून पाठवणे शक्य आहे. या संस्था संघटित संस्था (Organised Institutions) आहेत. समाजातील असंघटित (Unorganised) घटकांसाठी व्याख्यानमाला, प्रदर्शन, पुस्तिका छापून ही माहिती पाठवणे शक्य आहे.

To search for and Adopt New Methods

ग्रंथालयांनी आपल्या संग्रहाचा उपयोग व्हावा या दृष्टीने नवीन मार्ग शोधले पाहिजेत आणि ते स्वीकारलेही पाहिजेत. शेरा यांच्या मते, ग्रंथालयातील संग्रहाचा उपयोग हा फक्त विद्वानांनाच झाला पाहिजे किंवा त्यांनाच उपलब्ध केला पाहिजे असे नव्हे; तर व्यावसायिक, उद्योगपती, शासन यांनाही हा संग्रह उपलब्ध केला पाहिजे असे त्यांना वाटते. असे घडायचे असेल तर ग्रंथालयांनी नवीन उपाय किंवा पद्धती कोणती स्वीकारावी? कोणता शोध घेतला पाहिजे?

ही पद्धतीही मांडता येणे शक्य आहे.

संग्रहाचे अवलोकन करून त्या विषयाशी संबंधित व्यक्तीच्या याद्या बनवता येतील. त्यासाठी नियतकालिके व पुस्तके यांचा आधार घेऊन त्यात लेखन करणारे

यांचा एक गट संभाव्य उपभोक्ता म्हणून तयार करता येऊ शकतो. ती नियतकालिके वाचणारे वर्गणीदार शोधून त्यांचा एक गट बनवता येईल. त्या विषयाशी संबंधित संस्था, शैक्षणिक संस्था, विद्यार्थी व प्राध्यापक यांचीही यादी बनवणे सहज शक्य आहे.

अशी सिद्धता झाली की पुढे काय करायचे? त्या त्या गटांना आपल्या संग्रहाची माहिती करून घायची. उदाहरणार्थ,

- १) संग्रहाची यादी ही वर्णनात्मक ठेवणे व त्या गटाला पाठवणे.
- २) संग्रहातील माहितीचा सारांश गटाला पाठवणे.
- ३) आवश्यकता असल्यास संपूर्ण संहिता (Full text) ही पाठवणे.
- ४) त्यावर माहितीपुस्तिका तथार करणे.
- ५) या संग्रहाची जाहिरात होईल असे मार्ग शोधणे. उदाहरणार्थ, आपल्या आणि दुसऱ्या ग्रंथालयात ही माहिती Display करणे.
- ६) एखादे बुलेटिन सुरू करणे.
- ७) महत्वाच्या विषयांवर परिसंवाद घडवणे. व्याख्यानमाला आयोजित करणे.
- ८) पुस्तके तयार होण्याच्या दृष्टीने लेखकांना/प्रकाशकांना उद्युक्त करणे.
- ९) त्या विषयावरील नियतकालिकांना ही माहिती पुरवून त्यांना त्याचा उपयोग करायला लावणे.
- १०) सामान्य माणसाला प्रवृत्त करायला, विचार करायला लावण्यासाठी वर्तमानपत्रांना हा संग्रह देणे. स्तंभलेखकांना त्यासाठी उद्युक्त करणे.

असे अनेक मार्ग शोधण्याची आणि ते स्वीकारण्याची आवश्यकता आहे. शेरा यांना अभिषेत असणारा Social Espistemology चा विचार अशा मार्गांनी कार्यान्वित होतो, होऊ शकतो.

Shera's View about Library Techniques

शेरा गर ग्रंथालयाच्या तालिक पद्धतीला निकालात काढतात किंवा त्या माध्यमांना कमी महत्वाचे मानतात असे नाही. उलट त्याबाबत Douglas Foskett यांनी केलेल्या टीकेच्या संदर्भात शेरा ग्रंथपालांची बाजूच घेतात.

"Over the centuries library techniques and procedures have evolved slowly and pragmatically in response to assumed needs and patterned upon ad -hoc methods".

असे शेरा म्हणतात तेव्हा ग्रंथालयांनी केलेले Analytical Index, Articles Indexes to periodical नजरेसमोर घेतात. या साधनांना शेरा महत्व देतात; पण त्याबाबत त्यांचे मत असे आहे की, only rarely have libraries thought seriously of their libraries as social agencies असे म्हणून शेरा Foskett यांची टीका मांडतात.

as Douglas Foskett has said, they have failed to give serious consideration to the role of libraries (not merely public libraries) in a society, and how the professional community as a whole can best serve society as a whole"

शेरा यांच्या मताला पुष्टी देणारे हे Foskett यांचे विचार कोणालाही पट्टील, कारण शेराही ग्रंथालयाकडे Social Agencies म्हणूनच पाहतात. पण शेरा Foskett यांच्या विधानावर काही प्रश्न निर्माण करून ग्रंथपालांची बाजू घेतात.

"This is very true, but it may not be entirely the librarians' fault if they have nothing to draw on for their practice but unvalidated assumptions -not to say guesses about the ways in which individuals and societies acquire knowledge and the networks by which knowledge and the networks by which knowledge is disseminated. What happens within that physiological process that take place when a human mind confronts a library store or the bibliographic tools that are intended assimilates become a part of the collective intelligence of culture? How is social behaviour influenced by the knowledge that society absorbs? These are the basic problems that confront the librarian and should guide his professional practice. Obviously librarians cannot seek unaided the answers to -such questions ; they must enlist the help of many specialists in many disciplines. In the largest sense, the proper study of librarianship is man".

शेरा यांनी उपस्थित केलेले प्रश्न तालिकेच्या बाबतीत अत्यंत महत्वाचे आहेत. वाचकाचा शोध, त्याला हवी असणारी माहिती व त्या माहितीकडे वाचक ज्या दृष्टीने पाहतो ती दृष्टी, ग्रंथपालाला अपरिचित असते. प्रत्येक वाचकानुसार ही दृष्टी बदलते. साहित्याचा जाणकार त्याच माहितीकडे वेगळ्या दृष्टीने पाहणार आणि

तत्त्वज्ञानाचा अभ्यासक वेगळ्या दृष्टीने. तालिका तयार करताना ग्रंथपालाला वाचकाची भिन्न, भिन्न दृष्टी अनभिज्ञच असते व राहतेही.

यावर उपाय काय? शेरा म्हणतात की, ग्रंथपालने /वा ग्रंथालयाने वेगवेगळ्या विषयातल्या तज्ज्ञांची घ्यायला हवी अशी मदत घ्यायची तर अशा तज्ज्ञांना ग्रंथालयाच्या व्यवहारामध्ये सामील करून घ्यायला हवे.

दुसरे असे की तालिकापत्रांची मर्यादा ओलांडून विविध प्रकारच्या सूची प्रसिद्ध करायला हव्यात त्यातून त्यातील मर्यादा काही प्रमाणात संपुष्टत येऊ शकतात.

शेरा यांचे शेवटचे वाक्य फार महत्वाचे आहे. "The proper study of librarianship is man' असे त्यांनी महटले आहे. 'माणसा'ला केंद्रस्थानी ठेवणे कोणत्याही ग्रंथालयाला महत्वाचे ठरणार आहे.

आणि माणसाचा, समाजाचा अभ्यास करणासाठी शेरा सांगतात त्याप्रमाणे Social Epistemology च्या ज्ञानशाखेची नितांत गरज आहे.

ही चर्चा लक्षात घेतल्यावर प्रश्न असा निर्माण होतो की शेरा यांची तत्त्वप्रणाली वापरून एखाद्या ग्रंथालयाचे विश्लेषण करणे शक्य आहे काय? ते ग्रंथालय कोणते असावे? तसेच विश्लेषण करणे शक्य असेल तर त्याचे स्वरूप कसे असावे? याकडे वळणे सयुक्तिक होईल.

Shera's theory and Survey of the Library

शेरा यांची Social Epistemology ही संकल्पना वापरून एखाद्या ग्रंथालयाचे विश्लेषण करणे शक्य आहे. हे ग्रंथालय सार्वजनिक असायला हवे. इतर ग्रंथालये समाजातील काहीच समूहासाठी कार्य करताना दिसतात. मात्र सार्वजनिक ग्रंथालये मात्र बन्याच प्रमाणात शेरा यांच्या तत्त्वप्रणालीच्या जवळ जातील असे वाटते. अर्थात हे मत अभ्यासानंतर देणे शक्य आहे.

असा अभ्यास करायचा झाला तर काय करायला हवे?

- १) ग्रंथालयाचा इतिहास तपासावा लागेल.
- २) त्यांच्या Activities ची यादी करावी लागेल. त्या यादीचे विश्लेषण समाज उपयोगी किती प्रमाणात आहे ते तपासावे लागेल.
- ३) ग्रंथालयाचा संग्रह व त्याचा समाजाच्या दृष्टीने केलेला उपयोग तपासणे.
- ४) ग्रंथालयातील साधने व त्यासाठी असणारी दृष्टी.

५) ग्रंथालयात अन्य काही विभाग आहेत का ते पाहावे लागेल.

६) ग्रंथालयाची प्रकाशने, त्यांचे विषय व उपयोग.

७) ग्रंथालयाचा वाचकवर्ग.

८) ग्रंथालयाशी संबंधित समाजातील तज्ज्ञ माणसे.

अशा काही अंगांनी जर शोध घेतला तर ग्रंथालये शेरा म्हणतात त्या गोष्टीना पात्र ठरतात की नाही हे लक्षात येऊ शकेल. असल्यास त्याचे प्रमाण दाखवून देता येईल. नसल्यास काही सूचना देता येतील. अशा ग्रंथालयाचे Model तयार करून इतर ग्रंथालयांसाठी उपलब्ध करून देता येईल.

ग्रंथालयाची पाहणी केल्याशिवाय, त्यातल्या अडचणी लक्षात येणार नाही. काही वेळा असेही होण्याची शक्यता आहे की शेरा यांचा एखादा विचार 'आदर्श' असेल; पण त्याला प्रात्यक्षिकाची जोड देता येणे शक्य नसेल. किंवा ग्रंथालयाने प्रयोग केलाही असेल; पण त्याला समाजाने प्रतिसाद दिला नसेल.

हे सर्व तपासण्याची आवश्यकता आहे. काही वेळा शेरा म्हणतात वा अपेक्षा करतात त्यापेक्षा वेगळेही काही ग्रंथालयाने केलेले असू शकते. असे कार्यक्रम शेरा यांचा विचार समृद्ध करतील. पाहणीशिवाय हे शक्य नाही.

शालेय मुलांच्या वाचन गरजा, सवयी आणि सुविधा : एक अभ्यास

डॉ. सदानंद बनसोडे

प्राध्यपक, ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

Email: sadanandunipune.ac.in

श्री. रोहिदास राठोड

संशोधक विद्यार्थी, ग्रंथालय व माहितीशास्त्र विभाग, सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ

Email: rbbrahd@gmail.com

सारांश

माणसाला जगण्यासाठी जसे अन्न लागते तसेच मन शांतीसाठी वाचन गरजेचे आहे. वाचन सवयीमुळे मनाची मशागत होते. पुस्तके वाचण्यात एक आगळाकेगळा आनंद डडलेला आहे. पुस्तके हि ज्ञान वाहणारी गंगा आहे. लहानपणी मुलांना वाचन सवय, आवड, अभिरुची, गोडी इत्यादी बदल माहिती देण्यात यावी. लहान वयात मुलांना वाचन संस्कार देण्यात यावे. वाचन संस्कृती रुजवावी. बालक-पालकांनी पुस्तकांशी मैत्री करावी. लहानपणी मुलांना विविध पुस्तके वाचून दाखवावे. एकत्र वाचन करावे. तसेच लहानपणी लागलेली सवय भविष्यात सहसा सुटत नाही. त्यामुळे वाचन सवय व आवड लहानपणा पासूनच मुलांना लावावी. शब्द भंडारामुळे योग्य वेळी, योग्य ठिकाणी, योग्य शब्द, योग्य प्रकारे मांडता येते. एखाद मानसशात्र, ऐतिहासिक, भौगोलिक व वैज्ञानिकवरच पुस्तक वाचाल तर १०० वर्षांच संशोधन १०० पानात मिळेल. एखाद्या महान व्यक्तींच आत्मचरित्र वाचाल तर त्यांच जीवन आणि विचारंच सानिध्य मिळेल. एकद्या व्यक्तींचं प्रवासवर्णन वाचाल तर आयुष्यातील वळणात आलेले काटे व फुले दिसतील. बालक-पालकांचं हास्यकथा व विनोदीकथा वाचाल तर घरसंसार आणि जडणघडण कळतील. यामुळे पुस्तकांना मित्र बनवा किंवा पुस्तकं रुपी गुरुभक्ती करा.

लहान मुलांचे जडणघडण

शाळेतील लहान मुलांना काही ठराविक काळात जडणघडण विषयी चांगल्या सवयी व संस्कार देणे अतिशय गरजेचे असते. लहानपणी जर मुलांच्या घरात वाचन संभाषण होत असेल तर मुलं सुसंस्कृत बोलायला व वागायला शिकणार. लहानपणी घरात मुलांना वाचन करून जर दाखवत असाल तर मुलांना वाचन सवय व आवड लागतील. कारणलहानमुल शब्द व भाषा लवकर आत्मसात करतात. साधारणपणे ५ ते १० वर्षांतील शालेय मुलांना चांगल्यासवयी लवकर लागतात. लहान मुलांचे मन अतिशय चंचल व कोमल असते. त्यामुळे लहानपणी लागलेली वाचन सवय व गोडी भविष्यात सहसा सोडवता येत नाही. शाळेतील लहान मुलांवर करण्यात येणारा एक अतिशय महत्वाचा संस्कार म्हणजे त्यांनावाचन संस्कारलावणे होय. वाचन केल्यामुळे मुलांमधील जडणघडण उत्तम प्रकारे होते. त्यांच्याव्यक्ती मत्वात विकास, शब्द साठा, संभाषण कौशल्य, बौद्धिक शक्ती व ज्ञान भांडार वाढायला मदत होते. तसेच समाजात उत्तम नागरिक बनण्यास मदत होते. असे विविध फायदे फक्त आणि फक्त वाचन केल्यानेच होते. त्यामुळे मुलांच्यक्तिमत्व विकास होऊन त्याचं भविष्य अधिक खुलून येते. पुस्तकातुन मिळालेले ज्ञान आपल्याला पाउला-पाउलावर मार्गदर्शन करतात. तसेच पुस्तकं सौदैव ज्ञान प्रदान करत असतात.

बालक-पालक

पालकांना मुलांनी हुशार, बुद्धिमान, वैचारिक, ज्ञान संपन्न, चंचल, सुसंकृत व्हावं असं जर वाटत असेल तर अगदी लहानपणा पासूनच त्यांना वाचनाची सवय लावणे गरजेचे असते. त्यामुळे त्यांना वाचन सवयी व आवड लागतील. एकदा का हि सवय लागली तर हातात घेतलेला ग्रंथ वाचून झाल्याशिवाय हात मोकळा होत नाही. आजकाळ मात्र पालक वघरातील ईतर मंडळीमुद्दा वाचनापासून दुरावताना दिसत आहे. याला कारणे वेगवेगळे असु शक्तात उदा. सोशल मीडिया, कामाचा व्याप, इंटरनेट, सामाजिक माध्यमे इत्यादी. आज पालक वर्ग सोशल मीडियावर ऑनलाइन फेरफटका मारताना दिसतील. त्यामुळे लहान मुलांवर याचा प्रभाव पडत आहे. काही लहान मुलांना वाचनाची सवय राहिलेली नाही असे दिसुन येत आहे. कारण त्यांना जर का सामाजिक माध्यमे नाही दिले गेले तर रागवून बसतात. त्यांचे

परिणाम दैनंदिन जीवनात पहायला मिळतात उदा. अभ्यास न करणे, जेवण नीट न करणे, वाचन-लेखन न करणे, मैदानी खेळ न खेळणे इत्यादी. त्यामुळे वाचनावर प्रभाव दिसून येतात. याचा परिणाम पुढे शैक्षणिक पातळीवर दिसून येतो.

समाजातील लोकांन बरोबर घरातील पालकवर्गसुद्धा वाचायला वेळच मिळत नाही असं रोक ठोक उत्तर देतांना दिसत आहे. खरंतर पालकवर्ग घरातच मुलांना वाचनाची सवय लावू शकतात उदा. मुलांना वाचून दाखवणे, मुलांन कडून वाचून घेणे, एकत्र बसुन वाचन करणे, वाचतांना त्यांना काही अडचणी येत असल्यास ते सोडवणे, पुस्तकाबद्दल माहिती देणे, लेखकाबद्दल माहिती देणे, संपादकबद्दल माहिती देणे, ग्रंथालयाबद्दल माहिती देणे, ग्रंथपाल बद्दल माहिती देणे, पुस्तकालय गृहात भेटी देणे, पुस्तकं मार्केटला घेऊन जाणे, ग्रंथरूपी सप्रेमभेट देणे, वाढदिवसाला पुस्तकं भेट देणे, छोटसं होम ग्रंथालय सुरु करणे, वर्तमानपत्र वाचून दाखवणे, मुलांन कडून वर्तमानपत्रातील हास्य लेख, बाललेख, विनोदी लेख, संपादकीय लेख वाचून घेणे, मुलांना घरात नवनवीन पुस्तके वाचनासाठी उपलब्द करून देणे, मुलांना ग्रंथालय भेटीसाठी घेऊन जाणे, वाचनाचं महत्व सांगणे, वाचनाबद्दलची आवड जाणुन घेणे व त्याप्रमाणे त्यांना वाचून घेणे-देणे, अभ्यास करतांना त्यांना मदत करणे, घरात मोठ्याने वाचून घेणे किंवा आपणच स्वतः मोठ्याने वाचणे इत्यादी उपक्रम पालकवर्ग घरात करू शकतात. त्यामुळे मुलांना वाचनाची सवय तर लागेलच पण वाचन संस्कृती किंवा गरज समाजात किती आहे हे पण समजातील. या सगळ्या उपक्रमाद्वारे बालक व पालक यांच्यातील संबंध द्रुढ होण्यास मदत होते तसेच बालकांच्या वाचन सवयी व आवड पालकाना कलतात. यामुळे बालकांच्या अभिरुची प्रमाणे पुस्तके उपलब्द होण्यास मदत होते. त्यामुळे मुलं आवडातील ते पुस्तके तसेच पाहिजे त्यावेळी वाचायला घेतील. यामुळे मुलांचे शब्द भांडार तर वाढतीलच पण स्पष्ट उच्चार होण्यास मदत होईल.

शेवटी मुलं स्वतःहून वाचन करायला लागतील व पालकांना पण वाचून दाखवतील. खरंतर वाचनामुळे माणसाची विचार करण्याची पद्धत, बोलण्याची पद्धत, बौद्धिक विकास, मानसिक विकास किंवा हाव-भाव खन्या अर्थात बदल तर होतोच पण स्वतःमध्ये विकास पण दिसुन येतो. यासाठी फक्त आणि फक्त एकच पर्याय आहे तो म्हणजे वाचन सवय व वाचन संस्कृती टिकून ठेवणे अतिशय गरजेचे आहे.

वाचन प्रेम

लहानमुलांचं खंर मित्र जर कोणी असेल तर ती पुस्तके. पुस्तकाबद्दल व वाचनाबद्दल प्रेम हे अगदी लहानपणा पासूनच असायला पाहिजे. जेणेकरून हातात दिलेला ग्रंथ वाचून झाल्याशिवाय सुटला नाही गेला पाहिजे. अशी भावना किंवा विचार मुलांच्या मनात राबविल्यास उत्तम वाचक पाहायला मिळतील. माणसाच्या प्रत्येक पाऊलावर किंवाप्रत्येक क्षणी पुस्तकांच सहवास सोबत असते. वाचन हे एक कौशल्य आहे; आणि ते कौशल्य लहान पणा पासूनच मुलांच्या अंगी असायला पाहिजे. खरंतर वाचनाची सवय किंवा आवड असलेल्या व्यक्ती ला कधीच नैराश्य येत नाही. वाचनाने मानसिक ताण-तणाव करी होत जातो.

पुस्तकं वाचन केल्याने माणसाला कधीही हताशपणा, उदासपणा, नैराश, एकांतवास व उदासिनता भासत नाही. कारण वाचन केल्याने त्यांच्या जवळ शब्दाचा साठा भरमसाठ असतो. म्हणजेच शब्द/ज्ञान पंडित असते. माहितीचा व शब्दाचा महासागर त्याव्यक्ती जवळ पाहायला मिळतील. त्यामुळे विचार करण्याची शक्ती आपोआपच प्राप्त होत जाते. शिवाय वाचन साहित्य हि माणसाची एक उत्तम संगत असु शकते. मुलांना वाचण्याची सवय जर असेल तर त्यांना शैक्षणिक जीवनात देखील चांगला फायदा होऊ शकतो. वाचन केल्याने स्मरणशक्ती त वाढ होते, एकाग्रता वाढते, स्वतःचे निर्णय स्वतःच घेऊ शकतो, चांगल-वाईट मधील फरक कठायला लागते, एकाद्या गोष्टी बदल तर्क लावू शकते, विकास कौशल्य विकसीत होते, संवेदनशीलता वाढते, समाजाबद्दल आणि देशाबद्दल प्रेमाची भावना वाढते, बौद्धिक आणि मानसिक विकास होते अशा विविध कारणांसाठी वाचन उपयुक्त आहे.

वाचन प्रेम हे माणसाला लाभलेली अप्रतिम देणगीच म्हणता येईल. समाजात वेगवेगळे प्रेम प्रकरण पाहायला मिळतील. त्यात आशा, अपेक्षा, निराशा, उदासपणा, हताशपणा, दुःख इत्यादी येतील. मात्र पुस्तकांवर प्रेम करताना यासगळ्या गोष्टींची चिंता नसते. कारण नेहमी पुस्तक वाचतांना ज्ञानच प्राप्त होत असते. कधीही वाचक प्रेमींना पुस्तकांनीधोका दिलेले आढळलेले नाही. त्यामुळे लहानपणा पासूनच पुस्तकांवर प्रेम करायला पाहिजे. वाचन प्रेम हे सगळ्यात श्रेष्ठ प्रेम मानायला काहीच हरकत नाही. वाचन प्रेमाचे अनेक फायदे बघायला मिळतील. त्यामुळे वेगवेगळ्या ग्रंथ साहित्यावर सदैव प्रेम करत चला.

होम ग्रंथालय

शाळेतील मुलांसाठी घरात एक छोटसं होम ग्रंथालय तयार केल्याने वाचन सवय लागायला मदत होते. होम ग्रंथालय मध्ये मुलांच्या आवडी-निवडी नुसार ग्रंथ साहित्य असायला पाहिजे. याकरिता बालक-पालकांनी एकत्र वाचन केलं पाहिजे, एकत्र पुस्तकाबद्दल व लेखकाबद्दल सवांद केला पाहिजे, शब्द कोडी सोडवायला पाहिजे, शब्दमाळा खेळायला पाहिजे, मोठमोठ्याणे वाचन केले पाहिजे, मुलांच्या आवडी-सवयी प्रमाणे पुस्तकं वाचायला पाहिजे इत्यादी उपक्रम सोबत केल्याने मुलांकडून ग्रंथाबद्दलचे आवड कळतील. तसेच वाचन अभिरुची व आवड समजते. मुलांच्या वाचन आवड लक्षात घेऊन ग्रंथ उपलब्ध करून देणे उदा. हास्यकथा, हास्यलेख, बालकथा, बाललेख, विनोदीकथा, विनोदीलेख, प्रवासवर्णन, संपादकीय लेख, विशेष लेख, कथा-काढंबरी, वर्तमानपत्रे, मासिके, लघुलेख, लघुकथा, आत्मकथा, आत्मचरित्र, काल्पनिककथा, रहस्य कथा, कविता, निबंध, पत्र, गोष्टीचे पुस्तके, संशोधक-लेख, दिवाळी अंक, माहितीचे-लेख, वर्तमानपत्रातील लेख, संपादकीय लेख, ऐतिहासिक लेख, अवांतर वाचनाचे पुस्तके, आनंदायात्मक पुस्तके, प्रोत्साहनपर पुस्तके, हस्तलिखित पुस्तके, गमतीदार पुस्तके, स्वयंपाकशास्त्रावरील पुस्तके, परीक्षेवरील वाचन साहित्य, सामान्यज्ञान, भौगोलिक-ऐतिहासिक पुस्तके इत्यादी.

वाचन सवय व आवड

जगात सर्वत्र ज्ञान भरलेले आहे. ज्ञान व माहिती संपादन करण्यासाठी वाचन सवय व आवड खुप गरजेचे आहे. वाचनाने ज्ञानाचे दरवाजे उघडे होतात. वाचन केल्याने जगातील वेगवेगळ्या स्थरावरील माहिती सहजरीत्या उपलब्ध होते. वाचन संस्कृती म्हणजे जगाच मौलिक खजिनाच होय. जगातील कुठल्याही भागात एखादा लेखक आपले विचार पुस्तकं रूपांनी जर मांडत असेल तर वाचकप्रेरी वाचन करून अगदी कमी काळात ज्ञान संपादन करु शकतात. ज्ञान मिळवण्यासाठी अनेक साधने उपलब्द आहेत, मात्र बहुतांशी वाचनानेच माहिती व ज्ञान प्राप्त होते.

वाचनाचे महत्त्व आपण आपल्या अंगणवाडी व शालेय जीवनापासूनच ऐकत आलोय. घरात लहान बाळाला जरी चालता-बोलता येत नसेल, काही समजत

नसेल, नुसत पाहत असेल तरी मात्र पालकर्वग त्यांना पुस्तकं वाचन करून दाखवतात. कारण बाळांना जरी वाचन/शब्द समजत नसेल तरी मात्र तो ऐकतो किंवा आत्मसात करतो. म्हणुनच वाचन संस्कृती प्राचीन काळापासुन तर आधुनिक काळात सुद्धा कायम आहे. खरंतर वाचनाने माणूस सुसंस्कृत होतो. डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर असे म्हणतात कीवाचाल तर वाचाल.

मनुष्यप्राणी वैचारिक असल्याने सतत धावपळ करत राहतो. दैनंदिन जीवनात सर्वस नवनवीन शोध लावत असते. शोध लावण्यासाठी किंवा वैचारिक होण्यासाठी वाचन हेच एक महत्त्वाचे साधन आहे. माणूस वाचन समृद्ध करून आपला विकास साधू शकतो. ज्याप्रकारे अन्नामुळे शरीराला ऊर्जा मिळते त्याचप्रमाणे वाचनामुळे मेंदुला चालना. नवनवीन शब्दांमुळे बुद्धीत प्रगती होत असते. वाचनामुळे आपल्याला नवनवीन माहिती व ज्ञान मिळतेच तसेच शब्द भंडारात सुद्धा भर पडते. वाचनाने शब्द संपत्ती, ज्ञान संपत्ती व माहिती संपत्ती वाढते. खरंतर यामुळे जीवनाला चालना मिळते. योग्य वेळी, योग्य ठिकाणी, योग्य शब्द वापरता येते तसेच लहान मुलांना अभ्यास करतांना, निबंधलिहिताना, वकृत्वकरताना, लेखन-वाचन करतांना, व्याख्यान-भाषण देताना, कविता करतांना, लेखलिहिताना इत्यादी ठिकाणी शब्द भंडाराचा उपयोग होतो.

वाचाल तर वाचाल

एखाद्या विद्वानांनी आपले विचार ग्रंथ लिहून जर मांडले असतील तर समाजातील प्रत्येक वाचकाला याचा आस्वाद घेता येऊ शकतो उदा. कथा-काढंबरी, ललितकथा, ललितलेख, कविता, हास्यलेख, हास्यकथा, विनोदीलेख, विनोदीकथा, आत्मचरित्र, आत्मकथा इत्यादी. ग्रंथात लेखकांनी मांडलेले विचार वाचन करून वाचक आपला दैनंदिन जीवन सुलभ करू शकतात. संपूर्ण जगात वेगवेगळ्या विषय तज व लेखकांकडून ग्रंथ स्वरूपात ज्ञान प्राप्त होते उदा. जगात घडलेल्या सामान्य-असामान्य घटना, एखाद्या महान माणसाने लिहिलेले ग्रंथ व त्यांचे विचार व आत्मचरित्र, एखाद्याचं प्रवासवर्णन इत्यादी. आपल्याला इतक्या वेगवेगळ्या व्यक्तींचा, घटनांचा, विषयांचा, ऐतिहासिक, भौगोलिक, तिन्ही काळांचा विचार किंवा तज व्यक्तींचा सहवास मिळत असेल तर वाचायला हवे की नको? शेवटी हा सहवास, आवड व सवय आपल्याला कळत-नकळत घडवत असते. एकदा शिवाजी सावंतांच (मृत्युंजय),

साने गुरुजीं (शयामची आई), डॉ. राजेंद्र कुंभार सरांच (मुलांना वाचुन दाखवा आणि त्यांचे आयुष्य घडवा), वपु काळेंच (मोडेल पण वाकणार नाही), डॉ. नरेंद्र जाधव सरांच (आमचा बाप आन आम्ही), बर्क हेजेस सरांच (वाचा आणि श्रीमंत व्हा), डॉ. प्रभूदेसाई सरांचे (जडणघडण), पांचाल सरांचे (महापुरुषांचे वाचनवेड), खांडेकर सरांच (पहिले प्रेम) इत्यादी कथा, कांदंबरी, आत्मकथा-चरित्र, हास्यकथा-लेख, विनोदीकथा-लेख, आवांतर वाचनाची पुस्तके वाचा उदा. अंगावर खरचटनारही नाही पण कर्ण, सानेगुरुजी, बालक-पालकांच अनुभव घ्याल. तसेच एखांद मानासशात्र, ऐतिहासिक, भौगोलिक व वैज्ञानिकवरच पुस्तक वाचाल तर १०० वर्षांच संशोधन १०० पानात मिळेल. एखाद्या महान व्यक्ती च आत्मचरित्र वाचाल तर त्यांच जीवन आणि विचारंच सानिध्य मिळेल. एकद्या व्यक्तींचं प्रवासवर्णन वाचाल तर आयुष्यातील वलणात आलेले काटे व फुले दिसतील. बालक-पालकांचं हास्यकथा व विनोदीकथा वाचाल तर घरसंसार आणि जडणघडण कळतील.

खरंतर यामध्ये माहितीचा भंडारपाहायला मिळते. वेगवेगळे ग्रंथ साहित्य वाचन केल्याने वेगवेगळे फायदे दिसू लागतात. सतत वाचनाने समाजातील चालू घडामोडी समजते तसेच सामान्य ज्ञानात वाढ होत जाते. याचा उपयोग मुलांच्या भावी जीवनात दिसून येतो. आपल्याला जर वाचनाची आवड, सवय असेल तर मित्रमंडळी किंवा लोकांमध्ये वावरताना आपण एखाद्या विषयावरील चर्चेत आपले मुंदे योग्य प्रकारे मांडू शकतो. म्हणजेच योग्य वेळी, योग्य ठिकाणी, योग्य शब्द, योग्य प्रकारे मांडता येतात. त्यामुळे उच्च विभुषित लोकांन सोबत बोलायला किंवा त्यांच्यात मिसळण्यास मदत होते.

वाचनामुळे आपण आपली मते ठळकपणे व स्पष्टपणे मांडू शकतो. एखाद्या माणुस उदास, हाताश, किंवा मानसिक स्थितीत जर असेल तर वाचनातून मार्ग काढू शकतो. शिक्षक, आई-वडील, आजी-आजोबा, भाऊ-बहिण किंवा घरातील मोठी मंडळी यांच्याकडून मार्गदर्शन घेऊन पुस्तके वाचली पाहिजेत. वाढदिवस दणक्यात साजरा करण्याएवजी वाढदिवसाला छान-छान पुस्तके वाटली पाहिजेत. त्याचबरोबर लग्न समारंभ, सणसमारंभ, साखरपुडा, इत्यादी कार्यक्रम धुम-धडाक्यात नकरता त्याच पैशातुन व श्रमातुन प्रेरणादायी पुस्तके घरात आणावे. दिवाळीला फटाके फोडण्या ऐवजी दिवाळी अंक विकत घेऊन वाचले पाहिजेत. होळीला रंग उडवण्यापेक्षा पांढरेशुभ्र असलेले व्यक्तींचे पुस्तके वाचन केले पाहिजे. गाव तेथे ग्रंथालय ही लोक

चळवळ उभारली पाहिजे. गळी ते दिल्ली पर्यंत वाचन कार्यक्रम राबविले पाहिजे. आपण स्वतः पुस्तक वाचले पाहिजे व इतरांनाही वाचण्यास प्रोत्साहित केले पाहिजे तरच वाचन संस्कृती जपता येईल.

वाचनासाठी विद्यार्थ्यांना प्रेरित केले पाहिजे. त्यामुळे त्यांच्या मध्ये वाचनाची आवड व सवय निर्माण होईल. घरातील प्रत्येक सदस्यांनी वाचन केले पाहिजे. लहानबाळ असतील तर शब्द विरहीत पुस्तके म्हणजेच चित्र असलेले पुस्तके लहान बाळांना दाखवले पाहिजे. लहानपणी मुलांना हास्य कथा-लेख, बालकथासंग्रह, दंतकथा इत्यादी मोठ-मोठ्याने वाचून दाखवले पाहिजे. जेणेकरून लहान मुलं गुणगुण करतील म्हणजेच होठ व हात-पायाचे बोट हलवतील. लहानपणापासूनच वाचनाची आवड व सवय लागली तर भविष्यात सहसा लागलेली सवय व आवडसुटणार नाही. वाचनाचे असलेले स्थान व गरज लहान मुलांना समजून देणे. प्रत्येक विद्यार्थी आपणहून वाचनास प्रवृत्त होत असते. मात्र त्यांना मार्गदर्शनाची गरज लागत असते. पुस्तकांना मित्र बनवा किंवा पुस्तकं रुपी गुरुभक्ती करा.

शाळेतील लहान मुलांमध्ये वाचनाची सवय लावण्यासाठी अगदी सहज आणि सोपे उपाय:

- बाळ जेव्हा गर्भात असतो तेव्हा जर आईने उत्तम प्रवासवर्णन, चरित्रकथा, हास्य लेख-कथा, कांदंबरी, लघुकथा-लेख, बालकथा-लेख, आत्मकथा-चरित्र, प्रेरणादायी कथा-लेख, धार्मिक पुस्तके, ऐतिहासिक पुस्तके इत्यादी पुस्तके वाचली तर त्यांच्या गर्भावर उत्तम प्रेरणाम पाहायला मिळेल. त्यामुळे लहान बाळाला देखील पुढे चालून वाचनाची सवय व आवड लागु शकते. यावेळी केलेले वाचन मुलांच्या भविष्यात उपयोगी पडतांना दिसतात. गर्भसंस्कार देतांना ग्रंथांच खारीचा वाटा असतो. यामुळे मुलं सुसंकृत बनायला मदत होते. स्वच्छ उच्चाराने बोलायला लागते. अशया वेगवेगळ्या प्रकारचे फायदे दिसून येतील.
- पालकांकडून घरातील पारंपारिक वाचन संस्कृती अशी जपावी उदा. कथा, कांदंबरी, बालकथासंग्रह, बालकथा, दंतकथा, हास्यकथा, चरित्रकथा, आत्मकथा, आत्मचरित्र, पोथी-पुराण इत्यादी वाचन साहित्य वाचन करून शाळेतील लहान मुलांच्या मनात पुस्तकं वाचणबाबत कुतूहल निर्माण करणे. घरात दरोज वाचन उपक्रम आयोजित करावे. एकत्र वाचन करणे व शब्द

- भेंडी खेळावे. यामुळे शब्द भंडार वाढतील. घरातील वृद्ध व्यक्ती किंडून लहान मुलांना पारंपारिक कथा, कहाणी व गोष्टी सांगावे. मुलांना दररोज सकाळी एक सुविचार लिहुन काढायला लावणे तसेच दासबोध कथा वाचन करणे. याचबरोबर रामरक्षा, शयामची आई, अग्रिपंख, पुराण, कुराण इत्यादी. यामुळे वाचन आवड व सवय घट्ट होईल.
- लहान मुलांना चांदेमामा, छोठाभिम, बाल हनुमान, कासव-ससाची कहाणी, रामरक्षा, महाभारत, रामायण, लव-कुशची कहाणी, भालू मामाची कहाणी, हत्ती-मुऱ्याची कहाणी, माकडाची कहाणी, अकबर-बिरबलची कहाणी, छोटू-पतलूची कहाणी, बालवीरची कहाणी, पुराण-कुराण इत्यादी पुस्तकांवर मोठ-मोठी चित्रे असलेली पुस्तके मुलांना वाचायला भेट देणे.
  - घरातील लहान मुलं पालकांचे अनुकरण करतात. खरंतर लहान मुलांना पालकांचे आदर्श वाटात. पालकांनी दैनंदिन जीवनात नियमित मुलांना सोबत घेऊन वाचन करायला पाहिजे. एकत्र वाचन केले पाहिजे तसेच वाचून दाखववलं पाहिजे. शब्द खेळ खेळायला पाहिजे. वाचक कट्टा तयार करायला पाहिजे. होम ग्रंथालय व वाचनालय चालू करायला पाहिजे.
  - घरात पालकवाणी मुलांन समोर दररोज वाचन केल्याने मुलांना आपोआप वाचनाची सवय लागु शकते. लहान मुलांना रंगबेरंगी किंवा मोठ-मोठे चित्र असलेले पुस्तकं घेऊन देणे तसेच त्यांच्याकिंडून वाचन करून घेणे. पुस्तकांत असलेली चित्रांची ओळख करून देणे.
  - पालकांनी घरात छोटस ग्रंथालय सुरु करावे. होम ग्रंथालयमध्ये लहान मुलांच्या आवडीनुसार ग्रंथ उपलब्ध करून देणे उदा. कथा, काढबरी, गोष्टीचे पुस्तके, कहाणीचे पुस्तके इत्यादी. यामुळे मुलांना अवांतर वाचनाची सवय व आवड लागतील. यामुळे पालकांबरोबर लहान मुलांना पण वाचनाची सवय व आवड लागेल.
  - मुलांच्या सवयी व आवडी प्रमाणे पुस्तके निवड करायला पाहिजे. एखादा लेखक जर आवडत असेल तर त्या लेखकांशी भेटण्यासाठी मुलांना घेऊन जाणे. यामुळे शब्द रूपात वाचन केलेले प्रत्येक्षात बघायला मिळतील. त्यामुळे वाचनाची गोडी निर्माण होईल. याचबरोबर ग्रंथ संमेलन, ग्रंथ मेळावा, ग्रंथ प्रदर्शन, ग्रंथ पाहणी, साहित्य संमेलन, साहित्य परिषद, साहित्य कार्यक्रम, ग्रंथ प्रकाशन इत्यादी ठिकाणी मुलांना घेऊन जाणे. यामुळे वाचन अभिरुची वाढते.
  - १ ते ५ वयोगटातील लहान बाळांना गोष्टीचे पुस्तके उपलब्द करून देणे उदा. ज्यापुस्तकांत मोठ-मोठी चित्र (शब्द विरहीत) असतात ते पुस्तके. चित्र पाहून मुलं कल्पना करतात. यामुळे मुलांना भविष्यात वाचन सवय व आवड लागायला मदत होते.
  - लहान मुलांना मोबाईल, संगणकवर गेम खेळायला ट्रेण्यापेक्षा त्यांना ई-साहित्य वाचण्याची सवय लावणे. आज वेगवेगळे ई-साहित्य उपलब्द आहे. यामध्ये वेगवेगळ्या विषयातील ई-पुस्तके तसेच वेगवेगळ्या भाषेतील ई-साहित्य उपलब्द असतात. यामुळे पाहिजे त्या भाषेतून मुलं पुस्तकं वाचन करू शकतात. याचबरोबर प्रेरणादारी ई-पुस्तके उपलब्ध असतात. आज वेगवेगळे ई-साहित्य अॅनलाइन वाचन करू शकतात. तसेच ई-वाचन अप्प उपलब्द आहेत उदा. किंडल, गुगलप्ले इत्यादी.
  - दरवर्षी २३ एप्रिलला मोठ्या उत्साहात विश्रव ग्रंथ दिवस म्हणुन साजरा करण्यात येत. त्यादिवशी लहान मुलांना पुस्तकांना नमस्कार करायला सांगणे. पुस्तकांची ओळख करून देणे. पुस्तका विषयी मुलांना माहिती देणे तसेच यादिवशी ग्रंथ सप्रेमभेट देणे. याचबरोबर ग्रंथपालदिन (१२ ऑगस्ट), शिक्षकदिन (५ सप्टेंबर), वाचन प्रेरणादिन (१५ ऑक्टोबर) इत्यादी साजरा करणे.
  - मुलांना एखादा विषय देऊन त्या विषयी माहिती गोळा करायला सांगणे.
  - लहान मुलांना वाढदिवस नियमित नियमित वाचन तसेच विषयी पुस्तकं सप्रेम भेट देणे.
  - मुलांना ग्रंथालय भेटीसाठी घेऊन जाणे.
  - वेगवेगळ्या लेखकांची प्रत्येक्ष भेट घालून देणे तसेच सवांद साधने.
  - मुलांच्या शाळेतील गृहपाठ करण्यासाठी तुम्ही फक्त त्यांना मदत करण्याएवजी मार्गदर्शन करावे. जेणेकरून स्वशिक्षणाची किंवा विचार करून लिहण्याची सवय लागेल.
  - मुलांना शाळेत वाचन तासात वाचन कार्यक्रम राबवणे. या वाचन तासात मुलांना अवांतर वाचनाची पुस्तके उपलब्द करून देणे.
  - शिक्षकाकिंडून वर्ग तासिकेत मुलांकिंडून मोठ-मोठ्याने वाचन करून घेणे.
  - ग्रंथपालाकिंडून मुलांना प्रेरणादारी पुस्तके उपलब्द करून देणे. नवीन आलेल्या पुस्तकांची ओळख करून देणे. वाचन सवय लावण्यासाठी मुलांना प्रोत्साहित करणे. ग्रंथालयामध्ये वाचन विषयी वेगवेगळे कार्यक्रम आयोजित करणे.
  - शाळेत उत्तम वाचन केल्यामुळे, उत्तम कामगिरी केल्यामुळे शाबासकी किंवा बक्षिश म्हणुन पुस्तक भेट देणे.

- मुलांना शाळेत जन्मदिवसानिमित्त शिक्षकाकडून पुस्तक भेट देणे.
- मुलांना ग्रंथापालांकडून ग्रंथालयची ओळख करून देणे.
- मुलांनी वाचलेल्या पुस्तकाबद्दल सारांश लिहायला सांगा, शब्द लिहायला सांगा, शब्द पाठ करायला सांगा, पुस्तकांची नोंद करायला सांगणे. यामुळे मुलांना अभ्यास करायला मदत होऊ शकते.
- अभ्यास बरोबर ईतर वाचन साहित्य वाचण्याची सवय लावणे.
- मुलांना अभ्यास करता-करता कंटाळा येत असेल तर त्यांना अवांतर वाचण्याची सवय लावणे.
- पुस्तकाबद्दल मुलांन सोबत चर्चा करणे.
- पालकांकडून मुलांना बक्षिश म्हणुन पुस्तके भेट देणे.

समारोप

पुस्तक वाचल्याने बालकांची जडणघडण उत्तम होते. बालकांना चांगल्या पुस्तकाविषयी आवड निर्माण करून द्यावे. त्यांच्या आवडीनुसार पुस्तके उपलब्ध करून द्यावी. त्यामुळे त्यांना जेमेल तेव्हा पुस्तके वाचतील. पुस्तकं वाचून मुलं आगळावेगळा व्यक्तिमत्व निर्माण करू शकतात. मुलांना वाचन सवय व आवड लावणे. घरात लहान मुलांकरिता नवनवीन पुस्तके खरेदी करणे. त्यांना वाचून दाखवणे. मुलांना ग्रंथ परिषदमध्ये घेऊन जाणे. लेखकांची ओळख करून देणे. पुस्तकाबद्दल बोलणे व फायदे सांगणे. खरंतर माणसाला जगण्यासाठी उत्तम ग्रंथ वाचले पाहिजे. समाजात एक म्हण आहे वाचात तर वाचाल. आज पुस्तकासारखा चिरंतर मित्र नाही. त्यामुळे लहानपणा पासूनच पुस्तक वाचत रहा. तसेच पुस्तक जीवनावश्यक माना!

संदर्भ

- तुपे, नवनाथ (२००८) वाचन : दिशा आणि दृष्टीकोन : कैलाश पब्लिकेशन्स.
- Rathod, Rohidas Bhimrao (2020). Smart Readers on Smart Libraries: -n Overview. Paper presented at the State Level Seminar on Current Trends and Technologies in Library and Information Centres, Savitribai College of -rts, Shrigonda, - hmednagar, 4th January 2020, Vidyawarta- International Journal, 33 (01--), pp. 0150-0153. (ISSN: 2319-9318)

- Rathod, Rohidas Bhimrao (2019). Modern Reading Style and Mobile Library. Paper presented at the Two-Day National Conference on Moving towards SM-RT Library with LoT and Open-Source Software, Central Library PICT, Pune, February 1-2, 2019, NEXUS Publishing House, pp. 69-74. (ISBN- 9788193276136)
- राठोड, रोहिदास भिमराव (२०२०, जुलै-ऑगस्ट ३१ ते ६). शाळेतील लहान मुलांना वाचनाची सवय कशी लावाल! शोधन साप्ताहिक, मुंबई, पा.नं. ४.
- Rathod, Rohidas B. Kawale, -jay R. (2021). Improving Reading Facilities and Habits among School Students in Digital Era. International Research Journal of Education and Technology, 01 (05), 20-24.
- भाटवडेकर, निरुता (२०१९) वेळ घालवण्यासाठी केलेलं, वाचन नव्हे! शब्द रुची, अंक दहावा, पा. नं. ३० ते ३१.
- वाटवे, अक्षय प्र. (२०१९) एक-एक वाचक जोडावा. शब्द रुची, अंक दहावा, पा. नं. ३२ ते ३४.
- वानखडे, सचिन (२०१९) वाचकांची संख्या रोडावत आहे! शब्द रुची, अंक दहावा, पा. नं. ४० ते ४.
- राठोड, रोहिदास भिमराव (२०२१) एक-एक वाचक जोडून वाचनाशी नातं जोडुया: ग्रंथ जीवनावश्यक मानायला हवेत. ज्ञानगंगोत्री, (१-२), 112-124, ISSN 2231-6507 URL: <https://ycmou.digitaluniversity.ac/WebFiles/Dnyangangotri%20June-November%202021.pdf>

पुस्तक परिचय

डॉ. राजेंद्र विठ्ठल चिकटे

e-mail: rvchikateunipune.ac.in

प्रस्तावना

आजच्या अहंकारमय चंगळवादी जीवनशैलीमुळे, आजचा समाज एका वेगळ्या वळणावर येऊन पोहचलेला आहे. याचा अतिरेक झाला तर समाजात अराजकता यायला वेळ लागणार नाही. या भयावह परिस्थितीतून समाजाला वाचवायचं असेल तर आपल्यातील अहंकार गळून पडला पाहिजे. कारण अहंकार संपल्याशिवाय विचारला आणि संस्काराला आपल्या आयुष्यात जागा कधीच मिळणार नाही. जवळ-जवळ २० ते २५ वर्षांपूर्वी पर्यंत जाणून-बुजून किंवा ठरवून संस्कार केले जात नव्हते. आपल्या आणि आपल्या आजूबाजूच्या कुटुंबातील व्यक्तींच्या रोजच्या बोलण्यातून, वागण्यातून, चालण्यातून पुढच्या पिढीच मूल्यशिक्षण होत असे. आपल्या घरातील आणि आजूबाजूच्या शेजारी पाजारी यांच्याकडून काय बरोबर आणि काय चूक याच शिक्षण मिळत असे. आज प्रत्येक ठिकाणी ‘छोटे कुटुंब सुखी कुटुंब’ अशी परिस्थिती असल्यामुळे प्रत्येक घरातील आजी-आजोबा गायब झालेले आहेत. असलेच तर त्यांना बोलण्याचा अधिकार आहे? किंवा नाही? हा एक वेगळा संशोधनाचा विषय आहे. हे ज्ञान भांडरायुक्त ग्रंथरूपी आजी-आजोबा कुटुंबातून गायब झाल्यामुळे, आजची अहंकारमय चंगळवादी जीवनशैली निर्माण झालेली आहे. यातून बाहेर पडायचं असेल आणि पिढ्यानपिढ्या टिकणारे चांगले संस्कार देऊन एक चांगला नवसमाज घडवायचा असेल तर त्यासाठी एकच पर्याय आहे. तो म्हणजे वाचन होय. वाचन म्हणजे काय? वाचनाचे फायदे कोणते? काय वाचावे? कसे वाचावे? वाचन संस्कार म्हणजेच काय? तो समाजात रुजवला पाहिजे. माझ्यामते हा वाचन संस्कार रुजवण्यासाठी योग्य पुस्तक म्हणजे, डॉ. राजेंद्र कुंभार यांनी लिहिलेलं वाचनातून व्यक्तिमत्व विकास हे होय. याच पुस्तकाविषयी सदरच्या लेखामध्ये आपण माहिती घेणार आहोत.

पुस्तक ही मानवाची एक युनिक निर्मिती आहे आणि वाचन हा एक महत्वपूर्ण शोध आहे. पुस्तकाची आणि वाचन प्रक्रियेची उपयुक्तता निर्विवाद आहे. काय असते वाचन प्रक्रिया? वाचन प्रक्रियेत केवळ पुस्तकातील आशयावरून डोळे फिरविले जातात की वाचनादरम्यान आणखी काही होते? वाचक, लेखक आणि समाज यांच्यामध्ये काही संबंध आहे का? वाचनाचे विविध प्रकार कोणते आहेत? वाचन कोणकोणत्या हेतूने केले जाते? इत्यादी प्रश्नांची उत्तरे या पुस्तकामध्ये देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. वाचनाचे विद्यार्थ्यांना तसेच सर्वसामान्य नागरिकांना काय फायदे मिळतात? वाचन हे कसे सर्व जीवनकौशल्याचे ‘कौशल्य’ आहे; वाचनामुळे विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा कसा विकास होतो. याही प्रश्नासंबंधी सदर पुस्तकामध्ये चर्चा केलेली आहे.

शाळेमध्ये जाऊन वाचनाचे शिक्षण घेईपर्यंत मुले वाचन करू शकत नाहीत. परंतु वाचून दाखवले तर मात्र मुले जन्मल्यापासून वाचन ऐकू शकतात. मुलांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी अत्यंत उपयुक्त सिद्ध झालेल्या ‘वाचून दाखविण्याच्या’ पद्धतीबाबत सविस्तर विवेचन या पुस्तकामध्ये आहे. लहान मुलांना वाचून दाखवल्याने मिळणारे फायदेही या पुस्तकात विषद केले आहेत. वाचन संस्कार आणि वाचनाचे दूरगामी सकारात्मकच परिणाम याविषयी या ग्रंथामध्ये एकूण नऊ प्रकरणांमध्ये आढावा घेतलेला आहे.

प्रकरण एक- वाचन: जीवन कौशल्यांचे कौशल्य

यामध्ये, जीवनातील आव्हानांचा समर्थपणे सामना करत, यशस्वीपणे जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असलेल्या या कौशल्यांना जीवन कौशल्य असे म्हणतात. जागतिक आरोग्य संघटना, युनिसेफ, युनिस्को या संस्थांनी १० जीवन कौशल्ये सांगितलेली आहेत. ती म्हणजे, समस्या निवारण्याचे कौशल्य, चिकित्सकपणे विचार करण्याचे कौशल्य, परिणामकारक संप्रेषणाचे कौशल्य, निर्णय घेण्याचे कौशल्य, सर्जनशील विचार करण्याचे कौशल्य, परस्पर संबंध निर्माण करण्याचे आणि ते टिकविण्याचे कौशल्य, स्वतःबद्दलची जाणीव/जागरूकता असण्याचे कौशल्य, सहानुभूती म्हणजेच इतरांच्या भावना जाणून घेण्याचे कौशल्य, ताणतणावावर मात करण्याचे कौशल्य आणि भावनांवर नियंत्रण ठेवण्याचे कौशल्य. विशेष बाब ही आहे की, वाचनाने या सर्व बाबी साध्य करता येतात. या अर्थाने असे म्हणता येईल की

वाचन कौशल्यामध्ये ही सर्व जीवन कौशल्य सामावलेली आहेत. त्यामुळे केवळ वाचन हे एक कौशल्य प्राप्त करणाऱ्यांना वरीत सर्व जीवन कौशल्ये प्राप्त होतात. या अर्थाने, 'वाचन' हे सर्व 'जीवन कौशल्याचे कौशल्य' आहे. एक मूलभूत कौशल्य आहे. म्हणूनच वाचन महत्वाचे आहे.

ज्या मुलांना लहानपणी खूप शब्द ऐकायला मिळतात, खूप प्रमाणित शब्द माहीत होतात. त्यांना चांगले बोलता येते. त्यांच्या बोलण्यात प्रभावी शब्द आपोआप येतात. त्यांना लवकर वाचता येते. अस्खलितपणे आणि न अडखलता वाचता येते. ज्या मुलाकडे ही तीनही कौशल्य असतात. त्यांचे लेखन कौशल्य कौतुकास्पद असते. वाचन कौशल्य आणि वाचनाचा सराव नसेल तर मुलांचे नुकसान होते. नीट वाचता न येणे, हे शालेय शिक्षणातील मुलांच्या गळतीचे एक प्रमुख कारण आहे. मुलांना 'वाचन' आनंद दायक वाटावे, त्यांच्यामध्ये पुस्तकाबद्दल आवड निर्माण व्हावी, त्यांना वाचनाची सवय लागावी. यासाठी पालकांनी मुलांना त्यांच्या लहानपणी वाचून दाखविले पाहिजे. तर शाळांनी मुलांना सुलभ आणि आनंदायक पद्धतीने वाचन शिकविले पाहिजे. तसेच त्यांना वाचन पूरक वातावरण मिळेल याची खात्री केली पाहिजे.

वाचन ही व्यक्तिमत्त्व घडवणारी प्रक्रिया आहे. आपले वर्तन, आपला व्यवहार, आपले विचार, आपले मत, आपला दृष्टिकोन इत्यादीवर आपल्या वाचनाचा प्रभाव पडतो. म्हणूनच असे म्हणतात की, आपण जे वाचतो; तेच असतो' याचा अर्थ असा आहे की, वाचन ही एक व्यक्तिमत्त्व घडवणारी प्रक्रिया आहे. म्हणजेच 'वाचन' वाचकाला ज्ञान देते; कौशल्य देते; त्याचे विचार प्रगत्यभ करते; त्याच्या इच्छा आकांक्षा प्रज्वलित करते; स्वप्न साकार करण्याचे त्याला बळ देते; त्याला संयम शिकविते. म्हणूनच वाचन हि विचारांचे सामाजिक अभिसरण मुरू ठेवण्याची प्रक्रिया आहे. वाचन हा वाचकाने लेखकाशी केलेला संवाद असतो. वाचन क्षमते द्वारे स्थळ, काळाच्या मर्यादा ओलांडून वाचक लेखकाशी संवाद स्थापित करू शकतात. जगामध्ये ज्ञानवंत, विद्वान, लक्षणीय असे अनेक विचारवंत, शास्त्रज्ञ, तत्त्वज्ञ अभ्यासक होऊन गेले आहेत. आता सध्या हयात ही आहेत. या विचारवंता बरोबर थेट संपर्क साधने प्रत्येक व्यक्तीला शक्य नसते. परंतु वाचनाच्या माध्यमातून ते शक्य होऊ शकते.

या ग्रंथामध्ये वाचनाचे एकूण तेरा प्रकार सांगितलेले आहेत. कोणत्या प्रकारचे वाचन चांगले असते? कोणत्या प्रकारचे वाचन करावे? लेखकांच्या मते प्रत्येक प्रकारच्या वाचनाचे हेतु वेगवेगळे आहेत. त्यामुळे प्रत्येक प्रकारचे वाचन त्याच्या हेतूसाठी योग्य असते. प्रत्येक वाचकाने आपापल्या हेतू नुसार योग्य त्या वाचन प्रकाराचा अवलंब करावा. आजच्या किंशोरवयीन मुलांना मात्र सखोल वाचनाची आठवण करून देणे उपयुक्त ठरेल.

वाचन प्रकाराबोरच वाचनाचे हेतूही या प्रकरणामध्ये स्पष्ट केलेले आहे. वाचनाचा प्रकार आणि हेतू याबोरोबरच या प्रकरणांमध्ये आजन्म वाचनाचा आराखडा दिलेला आहे. जीवनभराच्या वाचनाचे नियोजन कसे करावे. हे लेखकांनी तक्त्याच्या स्वरूपात मांडलेले आहे. त्यात जन्मल्यापासून नोकरी व्यवसायातून निवृत्त होईपर्यंत आणि निवृत्त झाल्यानंतर कोणत्या प्रकारचे वाचन किती प्रमाणात करावे हे सांगितलेले आहे. वाचन त्रासदायक होणार नाही. याची काळजी पालक, शिक्षक आणि ग्रंथपालांनी घेतली पाहिजे. तीन ते सहा वर्ष वयातील मुलांना तुम्ही विचारा कि, तुम्हाला वाचन करायला आवडते का? या वयातील अगदी सर्वच्या सर्व मुले आत्मविश्रवासाने सांगितील की होय आम्हाला वाचन खूप आवडते. तीन ते सहा वर्षांची असताना वाचायला खूप उत्सुक असलेली मुले दहा वर्षांची झाल्यावर, वाचनाचा, पुस्तकांचा तिरस्कार करायला लागतात. याचं एक कारण आहे. ते म्हणजे 'वाचन' आणि 'अभ्यास' या दोन प्रक्रियांचा, पालक, शिक्षक आणि ग्रंथपालांनी लावलेला चुकीचा अर्थ आणि या दोन्हीतील चुकीचा सहसंबंध. हा चुकीचा सहसंबंध लावण्यापेक्षा मुलांना वाचनातून आनंद कसा मिळेल किंवा वाचनामुळे त्यांना आनंद मिळतो किंवा नाही याकडे पालकांनी, शिक्षकांनी आणि ग्रंथपालांनी लक्ष ठेवणे आवश्यक आहे.

वाचनाची सवय लागण्यासाठी आणि वाचन कौशल्य आत्मसात करण्यासाठी वाचन ही प्रक्रिया सतत करणे आवश्यक आहे. यासाठी लेखक राजेंद्र कुंभार म्हणतात. एखादी कृती तुम्ही कधीतरी करता. तेव्हा ती कृती करण्यामध्ये तुम्ही निष्णांत होऊ शकत नाही. आणि शांतता/कौशल्य/तत्त्वज्ञ मिळविण्यासाठी ती कृती तुम्हाला दररोज/नियमितपणे करावी लागते. महिन्यातून एकदा दहा मिनिटे सायकल चालवून तुम्ही निष्णांत सायकल पटू होऊ शकत नाही. त्याचप्रमाणे तुम्हाला वाचन कौशल्य प्राप्त करावयाचे असेल तर वाचनाची सवय लावावी लागेल. अशी सवय लावण्यासाठी तुम्हाला दररोज किमान तीस मिनिटे आनंदायक वाचनासाठी द्यावी

लागतील. यातून तुम्हाला वाचनाचा सराव होईल. सरावामुळे तुम्ही अस्खलितपणे वाचन करू शकाल. आनंदाने वाचन करू शकाल. यातून तुम्हाला वाचनाची सवय लागेल. योग्य सवय लागली तर सामान्य व्यक्तिमत्त्वाचे प्रभावी व्यक्तिमत्त्वामध्ये रूपांतर होऊ शकते. वाचन ही एक अत्यंत उपयुक्त सवय आहे. एक मुलभुत सवय आहे. चला वाचनाची सवय लावून घेऊ या, आपले व्यक्तिमत्त्व प्रभावी करू या, वाचनातून व्यक्तिमत्त्व घडवूया.

मुलांना वाचनासाठी जेवढे प्रोत्साहन आणि जेवढी अधिक प्रेरणा मिळेल, तेवढी त्यांची वाचनाची सवय अधिक दृढ होईल. त्यामुळे मुले अधिक वैविध्यपूर्ण साहित्याचे उत्सुकतेने वाचन करतील. त्यासाठी त्यांना योग्य ती पारितोषिके, कौतुक, शाबासकी इत्यादी प्रेरककांचा वापर करावा. या प्रकरणाच्या शेवटी लेखक म्हणतात. वाचन ही एक संसर्गजन्य सवय आहे. ते पुढे असेही म्हणतात की, वाचन सवय लावून घेण्याची कोणीतरी सुरुवात केली पाहिजे. एका व्यक्तीच्या वाचन सवयीचा संसर्ग आजूबाजूच्या लोकांना होतो आणि तेही वाचायला लागतात. वाचनाचा संसर्ग होण्यासाठी कोणी तरी वाचन करत असताना दिसले पाहिजे. पाल्यांना आपले पालक वाचन करताना दिसले पाहिजेत. विद्यार्थ्यांना त्यांचे शिक्षक आणि ग्रंथपाल वाचन करताना दिसले पाहिजेत. कार्यालयीन सेवकांना आपले अधिकारी आणि सहकारी घरी आनंदाद्यक वाचन करतात हे माहीत असले पाहिजे. अशा पद्धतीने आपण वाचन संसर्ग पसरविण्याचा निश्चय केला पाहिजे. त्याच बरोबर वाचनाचे कोणतेही दुष्परिणाम नाहीत. हे या ठिकाणी लेखक आवर्जून सांगतात. पुढे प्रकरण दोनमध्ये त्यांनी वाचनाचे फायदे सांगितलेले आहेत.

प्रकरण दोन – विद्यार्थ्यांना मिळणारे वाचनाचे फायदे

ज्यांना वाचनातून आनंद मिळतो असे वाटते. त्यांनी आणखी अधिक वाचन करावे. ज्यांना वाचन त्रासदायक वाटते. त्यांना वाचते करण्यासाठी त्यांना वाचनाचे फायदे माहीत करून दिले पाहिजेत. वाचनाने विद्यार्थ्यांचे शब्दसामर्थ्य वाढते. भाषा समृद्ध होते. वाचनाद्वारे इंग्रजी भाषा सहजपणे शिकता येते. शिक्षण घेता येते. सामान्य ज्ञान मिळविण्यास उपयुक्त ठरते. बुद्धिमत्तेला चालना मिळते. विद्यार्थ्यांचे विश्रलेषण कौशल्य वाढते. वाचन विद्यार्थ्यांना विचार करायला शिकवते. आकलन सुधारते. सर्जनशीलता आणि कल्पकता वाढते. स्मरण क्षमता वाढते. शैक्षणिक लेखन सुधारते.

शैक्षणिक कामगिरी सुधारते. ललित लेखनाची, सर्जनशील लेखनाची, कौशल्य विकसित होतात. दृष्टिकोन बदलतो आणि व्यापक होतो. विचारवंताशी संवाद साधण्याची संधी मिळते. वाचन विद्यार्थ्यांना जगण्यासाठीची असंख्य मॉडेल्स उपलब्ध करते. अशा प्रकारचे वाचनाचे मिळणारे, विद्यार्थ्यांसाठीचे फायदे लेखकांनी या ठिकाणी सांगत असतानाच प्रकरण तीन मध्ये सर्वसाधारण फायदे सांगितलेले आहेत.

प्रकरण तीन: वाचनाचे सर्वसाधारण फायदे

या प्रकरणांमध्ये लेखकांनी समाजातील सर्वसामान्य लोकांना भेडसावणाऱ्या समस्या पासून मुक्तता मिळविण्यासाठी, वाचनाचे अनेक फायदे सांगितलेले आहेत. ते म्हणतात, वाचनातून जीवनामध्ये समृद्धता साध्य करता येते. वाचनाने आशावाद वाढतो. सकारात्मकता विकसित होते. सहानुभूतीची वृत्ती आणि दयालूपणाची भावना विकसित होते. तणाव दूर होतो. मानसिक आरोग्य सुदृढ होते. एकटेपणाची समस्या टाळता येते. झोप न लागण्याची समस्या वाचनामुळे दूर होते. त्यातून सुटका करून घेण्यासाठी वाचन उपयुक्त ठरते. वाचन तुम्हाला स्वतःला ओळखायला मदत करते. स्वतःशी संवाद साधण्याची संधी मिळते. तसेच इतरां बरोबरचा संवाद परिणाम कारक होतो. वाचनाने आनंद मिळतो. करमणूक होते. घरबसल्या पर्यटनाची संधी मिळते. आर्थिक प्रगतीसाठी वाचन उपयुक्त ठरते. अधिक वाचन करणाऱ्या समाजात गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी असते. राष्ट्राच्या सर्वांगीण प्रगतीसाठी वाचन उपयुक्त ठरते. वरील सर्वसाधारण फायदे सांगत असताना लेखक पुढे म्हणतात, वाचनाने विचार बदलतात, दृष्टीकोण सकारात्मक होतो, निर्णय क्षमता वाढते, एवढेच नाही तर तुमचे संपूर्ण व्यक्तिमत्त्व विकसित होते. वाचन करणाऱ्या व्यक्तीच्या चेहन्यावर वाचन तेज दिसते. ते विद्वतेचे लक्षण असते. वाचनाने तुमचे व्यक्तिमत्त्व परिपूर्ण तर होतेच शिवाय परिणाम कारक संवादासाठी आणि प्रभावी लेखनासाठीही तुम्हाला वाचनच उपयोगी पडते. कारण वाचनाद्वारे शब्द सामर्थ्य मिळते. ज्ञान आणि अनुभव मिळतो. विश्रलेषण क्षमता प्राप्त होते. यातूनच संवाद आणि लेखनाची परिणाम कारकता वाढते. हे फायदे सांगत असतानाच लेखकांनी प्रकरण चार मध्ये वाचन संस्कार रुजविण्याचा आणि पिढ्यानपिढ्या वाचन संस्कार टिकविण्याचा मार्ग सांगितलेला आहे.

प्रकरण चार : मुलांना वाचून दाखविणे : लहान मुलांमध्ये वाचन सवय रुजविण्याचा हा खात्रीशीर उपाय.

लहान मुलांमध्ये वाचन सवय रुजविण्यासाठी वाचून दाखविणे हा खात्रीशीर उपाय असे लेखकाने या प्रकरणात सांगितलेले आहे. यालाच लेखकांनी ‘वाचू घालणे’ असेही महटलेले आहे. त्याच बरोबर मुलांना वाचनाची सवय होण्यासाठी किंवा वाचन संस्कार रुजविण्यासाठी त्यांना कशाप्रकारे? कोणत्या प्रकारे? किती प्रमाणात? कोणते साहित्य? कशा प्रकारचे साहित्य? कसे वाचून दाखवावे? याविषयी आपले मत मांडलेले आहे. मुलांना वाचून दाखविल्यामुळे ते उत्तम श्रावक बनतात आणि त्यांना स्वयम् वाचनाची सवय लागते. पट्टीचा वाचक होण्यासाठी, असखलित वाचक होण्यासाठी आणि उत्साही वाचक होण्यासाठी. प्रत्येक लहान मुलांना ‘वाचन गुरु’ मिळणे गरजेचे असते. पालक लहान मुलांचे ‘आद्य वाचन गुरुच’ असतात. वाचून दाखविणे हा मुलांना वाचक घडविण्याचा एक अत्यंत परिणामकारक उपक्रम आहे. वाचून दाखविण्याद्वारे पालक आपल्या मुलांना जीवनातील सर्वांत मौल्यवान गिफ्ट देऊ शकतात. पालक ज्याप्रमाणे नित्यनियमाने आपल्या पाल्यांना जस जेऊ घालतात, तस त्यांनी आपल्या पाल्यांना नित्यनियमाने वाचू घालावं. म्हणजेच नियमितपणे त्यांना आनंद देणार साहित्य वाचून दाखवावां. तरच ते वाचते होतील आणि त्यांच्या आणि आपल्या आयुष्यातील अनेक अनर्थ टळतील.

प्रकरण पाच: मुलांना उत्तम वाचक बनविण्यासाठी पालकांनी काय करावे?

या प्रकरणामध्ये उत्तम वाचक म्हणजे असे वाचक की जे, स्वतःहून विविध प्रकारची आनंदायक पुस्तके वाचतात. आनंदाने स्वयम् वाचन करतात. आवडीने वाचन करतात. सखोल वाचन करतात. नियमितपणे वाचन करतात. मुद्दाम वेळ काढून वाचतात. वाचलेल्या पुस्तकातील विचारांबाबत इतरांशी चर्चा करतात. वाचलेल्या या पुस्तकातील पात्रे, प्रसंग, भाव-भावना बद्दल भरभरून बोलतात. त्यावर आपली प्रतिक्रिया आणि प्रतिसाद व्यक्त करतात. वाचलेल्या या पुस्तकातील चांगल्या आशयाचा आणि त्यातील शिकवणुकीचा आपल्या जीवनात अंगीकार

करतात. वाचनाने आपल्या संपूर्ण जीवनात परिवर्तन आणतात. वाचनासाठी इतरांना प्रेरणा देतात.

त्याच बरोबर ज्या वाचकाला हे सांगता येते की, विशिष्ट पुस्तकाच्या या वाचनामुळे मी स्वतः बदल या या... गोष्टी शिकलो. मला स्वतःची नवीन ओळख झाली. मला हे माहीत झाले की, मला अजून वाचन केले पाहिजे. मला अधिक सहकायने वागले पाहिजे. मला आणखी एक सकारात्मक दृष्टीकोण अंगीकारला पाहिजे. मला अधिक सोशल व्हायला पाहिजे. मला अधिक तन्मयतेने काम केले पाहिजे. मला रागावर आणखी नियंत्रण मिळविता आले पाहिजे. मला शारीरिक सुदृढतेसाठी आणखी प्रयत्न केले पाहिजेत. मला प्रात्यक्षिक कार्याचा आणखी अधिक अनुभव घ्यायला पाहिजे. मला माणसांच्या मनाचा आणखी अधिक अभ्यास केला पाहिजे. मला अध्यात्माबद्दल अजून जास्त जाणून घेतले पाहिजे. इत्यादी बाबी माहीत करून घेणारा वाचक उत्तम असतो. म्हणून मुलांना उत्तम वाचक बनविण्यासाठी, त्यांना वाचनाची सवय लावण्यासाठी, पुस्तक आणि वाचन विश्रवाबाबत पालक पुरेसे साक्षर असले पाहिजेत. असे लेखकांनी पुढील पिढ्यांचे भवितव्य लक्षात घेऊन आपणा सर्वांचे प्रबोधन केलेले आहे.

याच प्रकरणात लेखक पुढे असेही सांगतात की, वाचनाची आवड निर्माण करण्याची प्राथमिक जबाबदारी, नैरसिंग जबाबदारी, पालकांचीच आहे. ही जबाबदारी यशस्वीपणे पार पाडण्यातमध्ये शिक्षकांचे ही योगदान असते. तसेच शालेय ग्रंथपालांचाही मुलांना वाचक घडविण्यामध्ये महत्त्वपूर्ण सहभाग असतो. असावाच लागतो. मुलांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यामध्ये ग्रंथपालांची विशेष भूमिका असते. कारण वाचक घडविणे हाच ग्रंथपालन व्यवसायाचा मूलभूत हेतू आहे. टक्केवारीच्या भाषेत सांगावयाचे झाले तर, शालेय मुलांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्याची पालकांची जबाबदारी ५०% आहे. ग्रंथपालांची जबाबदारी ४०% आहे. आणि शिक्षकांची जबाबदारी १०% आहे. पालक आणि मुले यांचे नाते हे ’गुरु आणि शिष्यांचे’ असते. हे नाते अत्यंत पारदर्शी आणि विश्रवासपूर्ण, एकमेकाना समर्पणाचे असाते. म्हणून या स्पष्टिक स्वरूप, स्वच्छ नात्यांमध्ये मुलांना वाचते करण्याची; त्यांच्यात वाचन आवड निर्माण करण्याची; वाचन रुजविण्याची; उत्तम वाचक बनविण्याची; प्रचंड ताकद आहे. त्यासाठी पालकांनी वाचन साक्षर असणे महत्त्वाचे आहे. वाचनाबाबत पालक साक्षर असतील तर ते मुलांमध्ये वाचन आवड निर्माण करण्यासाठी

जाणीवपूर्वक प्रयत्न करतील. मुलांना योग्य वाचन सुविधा देतील. तसेच त्यांना वाचन पूरक वातावरण ही उपलब्ध करतील.

त्यासाठी पालकांनी पाल्यांना चित्रांच्या पुस्तकाबरोबर गाणी, बालगीत आणि कवितांची, गोष्टीची पुस्तके म्हणजे, इसापनीती, पंचतंत्र, हितोपदेश, लोककथा, हेरेकथा, भयकथा, परिकथा, बोधकथा, रूपककथा, पुराणकथा, दंतकथा, पारंपारिक कथा, ऐतिहासिक कथा, कल्पनाराम्य कथा, सत्यकथा ही पुस्तके उपलब्ध केली पाहिजेत. जोडाक्षर विरहित शब्द असलेली पुस्तके उपलब्ध करून दिली पाहिजेत. कारण इसापनीती आणि पंचतंत्र या गोष्टीच्या पुस्तकांनी गेल्या अनेक पिढ्यातील बालकांचे भक्तम वाचनीय भरण-पोषण केलेले आहे. त्याचप्रमाणे अकबर-बिरबल, तेनालीराम, श्यामची आई, गोट्या, फास्टर फेणे, खाली डोकं वर पाय, बोक्या सातबंडे, त्याच बरोबर इंग्रजीमधील Famous Five, Secret Seven, Harry Potter, Goosebumps, Diary of a Wimpy kid इत्यादी गोष्टीच्या पुस्तकांनी मुलांना वाचनाची गोडी लावलेली आहे. मुलांची वाचन सवय टिकवून ठेवली आहे. वरील साहित्याबरोबरच कॉमिक्स हे मुलांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करीत असल्यामुळे कॉमिक्स स्वरूपातील पुस्तके त्यांना उपलब्ध करून देणे आवश्यक आहे. अमर चित्रकथा, चाचा चौधरी, टिनटिन, मार्वल, छोटा भीम, पोकेमॉन, बॅटमॅन, स्पायडरमॅन इत्यादी कॉमिक्स मुलांना खूप आवडतात. याबरोबरच किशोर, चांदोबा, चंपक, वयम, बिंगोकिड्स अशा काही मासिकांची वर्गणी भरली तर ही मासिके घरपोच मिळतात. लहान मुलांसाठी माहितीपर आणि ललितेतर पुस्तके बाजारात उपलब्ध आहेत. उदाहरणार्थ अवयव बोलू लागतात, असे घडले शास्त्रज्ञ, आपली सूर्यमाला, आपली सृष्टी आपले धन, घर हीच प्रयोगशाळा, ज्ञान आणि मनोरंजन, टाकाऊतून टिकाऊ, ध्वनि प्रदूषण, मी आहे रसायन शास्त्र, मी आहे संगणक, हसरे विज्ञान आणि इतर.

वरील प्रकारचे साहित्य मुलांना उपलब्ध करून दिले तर, मुले खात्रीने वाचन करतील, पुस्तके अधिक तर वाचन अधिक होईल. पुस्तकांची उपलब्धता झाल्यामुळे मुलांच्या वाचनाची सिद्धता होईल. मुलांना भरपूर पुस्तके उपलब्ध करा त्यांच्या वाचन व्यक्तिमत्त्वाचा विकास करा. असता घरी पुस्तकांची मुबलकता, येईल मुलांच्या वाचनात सुबत्ता. घरी पुस्तके उदंड, लागेल मुलांना वाचनाची गोडी प्रचंड. घरी पुस्तके जेवढी जास्त, मुलांची प्रगती तेवढी जास्त. म्हणून दर महिन्याला पुस्तके

खरेदी करा. सवड काढून, मुलांना बरोबर घेऊन, पुस्तक खरेदी करा. मुलांना पुस्तकाची निवड करू द्या. मुलांना सार्वजनिक ग्रंथालयात घेऊन जा. कारण वाचन संस्कृती हीच कोणत्याही देशाच्या संस्कृती जडणघडणीची ओळख असते. एखादा समाज किती प्रगल्भ आहे. हे मोजण्यासाठीचे परिमाण आहे त्या समाजाचे 'वाचन'. वाचनासाठी संपूर्ण समाजाला वैविध्यपूर्ण, सकस आणि समृद्ध तसेच पुरेसे वाचन साहित्य नियमितपणे पुरविण्याचे कार्य सामाजिक ग्रंथालय करतात. म्हणून मुलांना सार्वजनिक वाचनालयाचे सभासदत्व घेऊन द्या. वाचनासाठी मुलांना वेळ उपलब्ध करून द्या. मुलांना वाचनासाठी आरामदायी सुविधा द्या. मुलांना वाचनाचा सुखकारक अनुभव द्या. मुलांबरोबर वाचन या विषयावर चर्चा करा. पुस्तके आणि वाचनाच्या सहवासामध्ये कौटुंबिक आनंद साजरे करा. तुम्ही स्वतः आनंदाद्यक वाचन करता. हे पाहण्याची मुलांना संधी द्या. त्यांच्या वाचनाचे कौतुक करा. वाचन शेअर करण्याची मुलांना संधी द्या. मुलांबरोबर त्यांच्या स्वतःच्या आणि त्यांच्या मित्रांच्या वाचनाबाबत गप्पागोष्टी करा. सुट्टीच्या दिवसात मुलांना वाचते ठेवण्यासाठी प्रयत्न करा. मुलांना पुस्तके सहज उपलब्ध होतील अशी घरांमध्ये व्यवस्था करा. मुलांना ग्रंथ प्रदर्शनाला घेऊन जा. मुलांना डिजिटल माध्यमा पासून नियंत्रित करीत असताना, माझ्या मुलांनी थोडासुद्धा टीव्ही मोबाईल पाहिला नाही पाहिजे. असा हट्ट धरू नका. मुलांना वाचनाची सवय लावण्याची जबाबदारी इतरावर ढकलू नका. अशाप्रकारे मुलांना चांगला वाचक घडविण्यासाठी वरील अनेक उपाय लेखकांनी या ठिकाणी सांगत असतानाच प्रकरण सहा मध्ये विद्यार्थ्यांना वाचनाची सवय लावण्यासाठी ग्रंथपालाची भूमिका सांगितलेली आहे.

प्रकरण सहा: विद्यार्थ्यांना वाचनाची सवय लावण्यामध्ये शालेय ग्रंथपालांची भूमिका

या प्रकरणात शालेय शिक्षण, शालेय ग्रंथपाल आणि वाचन याविषयी माहिती दिलेली आहे. शालेय शिक्षणातील सुरवातीचा मोठा काळ मुलांसाठी 'वाचन शिकण्याचा' असतो. या काळात मुलांना अक्षर ओळख करून दिली जाते. शालेय मुलांना वाचनाची सवय लावण्यामध्ये आणि ती टिकवून ठेवण्यामध्ये शालेय ग्रंथपाल अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजाबतात. विशेषत: विद्यार्थ्यांना पुरेशी योग्य पुस्तके उपलब्ध करणे, वाचन पूरक वातावरण निर्माण करणे, वाचन विषयक मार्गदर्शन करणे

आणि वाचनासाठी त्यांना योग्य अशा सुविधा देणे. इत्यादी माध्यमातून शालेय ग्रंथपाल विद्यार्थ्यांना ‘वाचक’ घडविण्यामध्ये योगदान देतात. त्यासाठी शालेय ग्रंथपालांनी पुढील उपक्रम राबवावेत. अशी सूचना लेखकांनी केलेली आहे. ते उपक्रम म्हणजे शालेय विद्यार्थ्यांना पुरेशा संख्येने, क्रमिक पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, गोष्टीची पुस्तके, सेरीज बुक्स, कॉमिक्स, मासिके, जुनी दुर्मिळ पुस्तके, ग्रंथ परिक्षणाची कात्रणे, पुस्तकांच्या वर्णनात्मक याद्या, वाचन नकाशे उपलब्ध करा. बाल साहित्याबाबत मुलांना आणि पालकांना माहिती द्या. वर्गातील विद्यार्थ्यांना वाचून दाखवा. शाळेमध्ये रीडिंग कॉर्नर्स विकसित करावेत. पुस्तके डिस्प्ले करावीत. शाळेत ग्रंथप्रदर्शन आयोजित करावीत. वाचन डायरी लिहिण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रेरित करावे. शाळेत वाचन मंडळ स्थापन करावे. विद्यार्थ्यांचे ऑनलाईन वाचक क्लब स्थापन करावेत. हस्तलिखित स्वरूपातील पुस्तके तयार करायला विद्यार्थ्यांना मदत करावी. कथा, कविता प्रकाशित करण्यासाठी विद्यार्थ्यांना मदत करावी. मुलांनी वाचलेल्या गोष्टी आणि गाणी सादर करण्याची संधी द्यावी. रिडेथोन स्पर्धा आयोजित करावी. वाचनाचे आणि वाचकांचे उत्सव साजरे करावेत. प्रत्येक विशेष दिन पुस्तके आणि वाचनाच्या संदर्भाने साजरी करावीत. विशिष्ट प्रकारच्या पुस्तकांच्या वाचनाचे कार्यक्रम आयोजित करावेत. उन्हाळी वाचन वर्ग आयोजित करावेत. त्यासाठी ग्रंथपालांनी योग्य पुस्तके पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध करावीत. उन्हाळ्यामध्ये विद्यार्थ्यांना वाचनावर आधारित प्रकल्प करायला प्रोत्साहित करावे. उन्हाळी वाचन वर्गात पालकांनाही सहभागी करावे. उन्हाळी वाचन वर्गात वाचलेली पुस्तके घरी वाचून दाखविण्यासाठी मुलांना प्रोत्साहन द्या. हे सर्व उपक्रम कशयापाधीने राबवावेत याविषयीचे सविस्तर वर्णन लेखकांनी या प्रकरणात दिलेले आहे.

त्याच बरोबर सखोल चिकित्सक वाचन कसे करावे. याबाबत किशोरवयीन विद्यार्थ्यांना ग्रंथपालांनी चिकित्सकपणे वाचायला शिकविले पाहिजे. वाचत असलेल्या आशयाबाबत या मुलांच्या मनामध्ये खूप प्रश्न निर्माण झाले पाहिजेत. गोष्टीतील विशिष्ट पात्र असे का वागले? त्याचा वेगळा काही प्रसिद्ध प्रतिसाद असू शकला असता का? अशा अनेक प्रश्नांसह वाचन करण्याबाबत शालेय ग्रंथपालांनी विद्यार्थ्यांना मार्गदर्शन करावे. शाळेतील विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वास रुचणारी, त्यांच्या आवडीला साजेशी पुस्तके सुचविणे. त्या पुस्तकांची शिफारस करणे, म्हणजे वाचन सळ्हा सेवा देणे होय. त्याच बरोबर वर्गातील मुलांचे वाचन गट स्थापन करावेत. विद्यार्थ्यांच्या

पालकांशी संपर्क ठेवावा. विद्यार्थ्यांची लेखका बरोबर भेट घडवून आणावी. कथाकार, अभिवाचक, ग्रंथपाल इत्यादींची व्याख्याने शाळेत आयोजित करावीत. पालकांना शाळेच्या ग्रंथालयाचे सभासद करून घ्यावे. या सर्वांचा एकत्रित परिणाम म्हणून मुलं, पालक, शालेय ग्रंथालय, ग्रंथपाल यांचा एक वाचन ऋणानुबंध निर्माण होईल. वाचनमय वातावरण निर्माण होईल. मुलांना वाचनाची सवय लागेल. स्थानिक सार्वजनिक ग्रंथालयाबाबत पालक आणि विद्यार्थ्यांना माहिती द्यावी. विद्यार्थ्यांसाठी वाचन सहल आयोजित करावी. स्थानिक पुस्तक विक्रेत्यांशी मैत्रीपूर्ण संपर्क स्थापन करावा. लहान मुलांना आणि ज्येष्ठ नागरिकांना वाचून दाखविण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रेरित करावे. सगळ्यात महत्वाचा भाग म्हणजे विद्यार्थ्यांच्या वाचन सवर्योंचा अभ्यास करावा. विद्यार्थ्यांना ‘वाचत’ करण्यासाठी त्यांच्यामध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी, शालेय ग्रंथपाल म्हणून तुम्ही जे जे काही करता ते परिषदा, कार्यशाळा आणि सामाजिक माध्यमांदरे इतर ग्रंथपालाला बरोबर शेअर करा. त्यामुळे इतर शालेय ग्रंथपालांना स्फूर्ती मिळेल. मार्गदर्शन मिळेल व पालकांना, समाजाला, शासनाला, शालेय ग्रंथालयाची आणि शालेय ग्रंथपालाची उपयुक्तता लक्षात येईल. मुलांना वाचनाची सवय लावण्यासाठी शाळेने पुढील गोष्टी केल्या पाहिजेत. त्या म्हणजे शालेय ग्रंथालय स्थापन करावे. ग्रंथपालाची नेमणूक करावी. विद्यार्थ्यांना शाळेमध्ये स्वयम् वाचनासाठी वेळ उपलब्ध करून द्यावा. त्यामुळे मुलांना आदर्श वाचक पाहिला मिळेल. तुमचे स्वतःचे वाचन वाढेल. पुस्तका बद्दल चर्चा करायला मुलांना वेळ आणि संधी द्या. वर्ग ग्रंथालय उपलब्ध करा. शाळेत वाचन समिती स्थापन करा. शाळेतील प्रत्येक वर्गासाठी वाचक प्रतिनिधी नेमा. प्राथंनेनंतरची दहा मिनिटे वाचून दाखवण्यासाठी उपलब्ध करा. शाळेची शेवटची दहा मिनिटे स्वयम् वाचनासाठी उपलब्ध करा. विद्यार्थ्यांना वाचनाचे महत्व सांगा.

मुलांना वाचन सवय लावण्यामध्ये शासनाची भूमिका काय असावी, याबाबत लेखकाने पुढील सूचना केलेल्या आहेत. त्या म्हणजे बालवाड्यांना पुस्तके उपलब्ध करावीत. वाचन हक्क कायदा मंजूर करावा. शालेय ग्रंथालय आणि ग्रंथपाल अनिवार्य करावेत. शाळेच्या वेळापत्रकात वाचनाचा तास अनिवार्य करावा. शालेय अभ्यासक्रमात वाचन हा एक स्वतंत्र विषय असावा. प्रत्येक वर्गामध्ये बालवाचनालय असावे. अशा पद्धतीने वाचन सवय लावण्यासाठी शाळा, शालेय ग्रंथालय, ग्रंथपाल आणि शासन यांनी कोण कोणत्या गोष्टी केल्या पाहिजेत. त्यासाठी कोण कोणते उपक्रम राबविले

पाहिजेत. हे या प्रकरणात सांगत असतानाच प्रकरण सात मध्ये मुलांचे वाचन वर्तन याबाबतची काही निरीक्षणे मांडलेली आहेत.

प्रकरण सात: मुलांचे वाचन वर्तन :काही सर्वसाधारण निरीक्षणे

याप्रकाराणामध्ये वाचकांची वाचनासंबंधीची मानसिकता म्हणजेच ‘वाचन वर्तन’ असे लेखकांनी म्हटलेले आहे. वाचनाबाबादूलचे वाचकाचे समज आणि गैरसमज, त्यांचा वाचन विषयक दृष्टीकोण, वाचनासाठी त्यांना मिळनाऱ्या प्रेरणा इत्यादीचा वाचन वर्तनामध्ये समावेश होतो. वाचकांच्या वाचन वर्तनावर त्यांच्या वयाचा परिणाम होतो. स्त्री-पुरुष तसेच मुलगे आणि मुलींचे वाचन वर्तन वेगवेगळे असते. एखादे मूल एखादी व्यक्ती वाचक होईल की वाचक होणार नाही. हे जसे सभोवतालच्या परिस्थितीवर अवलंबून असते. तसेच त्या व्यक्तीच्या मानसिकतेवरही अवलंबून असते. म्हणून वाचन इच्छा आणि वाचन अनिच्छा हाही वाचन वर्तनाचाच भाग आहे. मानवी वर्तन हे अत्यंत चंचल असते. ते केव्हाही बदलू शकते. त्यामुळे आजचे वाचन अनिच्छुक मुलं, उद्या उत्सुक, पट्टीचा वाचक होऊ शकतात.

वाचन वर्तनावर वयानुसार काय? कसे? आणि कशामुळे? सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम होतात. त्यातील नकारात्मक परिणाम टाळण्यासाठी कोणकोणत्या उपाययोजना आहेत. याची माहिती सविस्तरपणे दिलेली आहे. वाचनाबाबत पालकांचे, समाजाचे सर्वसाधारण समज आणि गैरसमज काय आहेत. त्याबाबत लेखकांचे मत काय आहे. याची माडणी या ठिकाणी केलेली आहे. मुलं वाचन अनिच्छुक का होतात? त्याच कारण आहे; पुस्तक वाचले की पालक प्रश्न विचारतात. पुस्तकातील गोष्टी आवडत नाहीत. वाचन हा अभ्यासाचा भाग आहे. असे त्यांना वाटत असते. त्यामुळे यागोष्टी टाळल्या पाहिजेत. मुलांच्या वाचनामध्ये वाढ करण्यासाठी आपल्याला अधिक प्रयत्न करणे गरजेचे आहे. पुरुषांनी यासाठी पुढाकार घेतला पाहिजे. हे सूचित करीत असतानाच प्रकरण आठ मध्ये मुलांनी प्रिंट वाचावे की डिजिटल स्वरूपातील साहित्य वाचावे याविषयीचे मत लेखकांनी माडलेले आहे.

प्रकरण आठ: मुलांनी काय वाचावे : प्रिंट की डिजिटल?

या प्रकरणामध्ये डिजिटल स्वरूपातील साहित्य वाचावे; कि प्रिंट स्वरूपातील साहित्य वाचावे; याविषयीचे मत, त्याचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम

आणि नकारात्मक परिणामावरील उपाय सुचविलेले आहेत. आजचे जग हे डिजिटल जग आहे. त्यामुळे मानवी जीवनाच्या या सर्वच क्षेत्रावर डिजिटल माध्यमांचा प्रभाव आहे. आपले संपूर्ण जीवन डिजिटलमय झाले आहे. कोणताही दैनंदिन व्यवहार करण्यासाठी डिजिटल माध्यमांचा वापर करणे अनिवार्य झाले आहे. मोबाइल/इंटरनेट सेवा पुरविणाऱ्या कंपन्या स्पर्धात्मकतेमुळे ग्राहकांना दिवसेदिवस अधिक डेटा देत आहेत. सध्या बन्याच कंपन्या दररोज दोन जीबी डेटा देत आहेत. दररोज मिळत असलेल्या या डेटारूपी खुराकाचे अनेक विपरीत परिणाम दिसतात. जंक माहितीमुळे आलेला माहितीत्मक लट्ठपणा हा त्यापैकी एक परिणाम आहे. दररोज २ जीबी डेटा उपलब्ध होण्याचा परिणाम हा झाला आहे की, आजच्या अनेक किशोरवयीन मुलांना आणि प्रौढांना सुदूर वाटते की, आजचा खुराक आजच संपविला पाहिजे. त्यामुळे अनेक किशोरवयीन मुले आणि प्रौढ व्यक्ती गरज नसतानाही इंटरनेट वापरत राहतात. रोजचा डेटा संपविण्यासाठी आजची किशोरवयीन मुले, युवक आणि प्रौढ व्यक्ती दररोज पाच हजाराहून अधिक असंबंधित न समजणारे शब्द पाहतात, ऐकतात अर्थात हे शब्द ते वाचत नाहीत. सखोलपणे तर ते मुळीच वाचत नाहीत. मग समजून घेणे दूरच. यामुळे या सर्वांचा माहितीत्मक लट्ठपणा वाढत आहे. विद्रूता वाढत नाही. या लट्ठपणावर मात करण्यासाठी माहितीचा योग्य आहार सुचविणे आवश्यक आहे. क्ले जॉन्सन यांनी लिहिलेले ‘इन्फॉर्मेशन डायट’ हे पुस्तक याविषयी उपयुक्त असे मार्गदर्शन करते असे सूचित केलेलं आहे.

कॉम्प्युटर आणि मोबाइल या माध्यमाद्वारे काही तरुण वाचक दिवसभर काहीतरी ब्राउज करतात. काही मुले तर दररोज पाच-सहा तास या माध्यमावर असतात. अनेक कारणामुळे ब्राउजिंग म्हणजेच वरवरचे वाचन करणे आवश्यक असते. त्यात काही हेतूसाठी असे वाचन उपयुक्तही ठरते. असे वाचन करण्यासाठी ब्राउजिंग करण्याचा वाचकाकडे विशेष कौशल्य असावे लागते. आजच्या डिजिटल काळामध्ये ब्राउजिंग किंवा वरवरचे वाचन करता येणे; हे एक उपयुक्त कौशल्य मानले जाते. सखोल वाचन यापेक्षा वेगळे असते. त्याचे हेतूही वेगळे असतात. जाणीवपूर्वक ब्राउजिंग करण्यामध्ये नुकसान नाही. परंतु ब्राउजिंग म्हणजे सखोल वाचन नाही. याची जाणीव ठेवणे ही आवश्यक आहे.

डिजिटल आशयाचे फायदे तोटे लक्षात घेऊन, ते गरज आणि आवश्यकतेनुसार त्याचा वापर असावा. असे लेखकांनी याठिकाणी सुचवलेले आहे. त्याच बरोबर

डिजिटल वाचनाचे दुष्परिणाम ही सांगितलेले आहेत. ते म्हणजे वरवरचे वाचायची सवय लागते. आशय कोठे सुरू होतो आणि कुठे संपतो हे समजत नाही. डिजिटल वाचनाचे शारीरिक परिणाम होतात. लक्ष एकाग्र होत नाही. लक्ष विचलित होते. वाचन कमी; शोधण्याचे काम जास्त होते. डिजिटल माध्यमे व्यसन लावतात. आशय समजून न घेता; वेगाने वाचनाची सवय लागते. हे डिजिटल वाचनाच्या दुष्परिणामाबद्दल सांगत असताना. त्या दुष्परिणामाबद्दल सावध करणारी काही प्रकाशित झालेली पुस्तके आहेत. त्या पुस्तकांची माहितीही या प्रकरणामध्ये लेखकांनी दिलेली आहे.

सध्या वाचक मुद्रित पुस्तकांच्या वाचनाकडून; डिजिटल माध्यमातील वाचनाकडे वेगाने जात आहोत. हे स्थित्यंतर आता आपल्याला थांबविता येणार नाही. डिजिटल वाचन थांबविता येणार नाही व थांबूही नये. अशा परिस्थितीत आपण असा प्रयत्न करूया की, शक्य तेवढे मुद्रित वाचन करू या. आवश्यक तेव्हा आणि आवश्यक तेवढे डिजिटल वाचन करू या. अशा संतुलित वाचनाच्या माध्यमातून आपले व्यक्तिमत्व विकसित करू या. तसेच प्रिंट की डिजिटल वाचक हा वाद बाजूला ठेवून; वाचन करण्याचा निश्चय करू या. व तो अमलात आणू या. तसेच दोन्ही माध्यमे प्रभावीपणे वापरून वाचन सवय वृद्धिगत करण्यासाठी, आपल्या या मुलांनाही मदत आणि मार्गदर्शन करू या. हे प्रकरण आठ मध्ये सांगत असतानाच आपण ‘वाचन नाशक’ होऊ नये किंवा ‘वाचन नाशक’ म्हणजे काय? याविषयी प्रकरण नऊ मध्ये माहिती दिलेली आहे.

प्रकरण नऊ : आपण वाचननाशके नको होऊ या

या प्रकरणात लेखकांनी आपले वर्तन हे वाचन संस्कार करणारे आणि वाचक घडवणारे असले पाहिजे. असे निक्षून सांगितलेले आहे. आपले कोणतेही वर्तन हे वाचन नाशक असू नये. हे कटाक्षाने पाळले पाहिजे. काही पालकांना वाचनाचे महत्त्व माहित नसते. किंवा वाचक घडविण्याच्या मार्गाचे ज्ञान नसते. तर काही पालक वाचक घडविण्याच्या मार्गाकडे अजाणतेपणे किंवा जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करतात. अशा कारणामुळे मुलांचा वाचनाबद्दलचा दृष्टिकोण नकारात्मक होईल. अशा कृती पालक त्यांच्यावर लादतात. पालक, शिक्षक आणि ग्रंथपालांच्या वाचन नाशक कृतीमुळे आणि वृत्तीमुळे मुलांना वाचन आवडेनासे होते. मुले वाचनाकडे दुर्लक्ष करू

लागतात. वाचनाचा तिरस्कार करू लागतात. वाचन टाळू लागतात. तसे होऊ नये यासाठी या सर्व घटकांनी पुढील मार्गदर्शक तत्त्वांचे पालन करावे.

आनंदाद्यक वाचनाला कमी लेखू नका. मुलांमध्ये वाचनाची आवड निर्माण करण्यासाठी त्यांना आजन्म वाचक घडविण्यासाठी, त्यांच्यातील मनुष्यत्व जागृत करण्यासाठी, आनंदाद्यक वाचन परीक्षेतील मार्का एवढे च महत्त्वाचे आहे. अभ्यासाबोर आनंदाद्यक वाचन करू द्या. मुलांनी विशिष्ट पुस्तके वाचावीत असा आग्रह धरू नका. मुलांना वाचन किती समजले याची परीक्षा घेऊ नका. तुम्हाला स्वतःला वाचायला योग्य असलेले पुस्तक तुमच्या मुलांच्या वाचनासाठी योग्य असते असे समजू नका. वाचलेल्या पुस्तकावर मुलांना परीक्षण लिहायला सांगू नका. आणि सर्वांत महत्वाचे म्हणजे, मुलांना वाचन करायला सांगून तुम्ही टीव्ही पहात बसू नका.

मित्रहो तुम्ही टीव्ही पहात असताना मुलांचे लक्ष वाचनामध्ये कसे काय लागेल. वाचनामध्ये त्यांची एकाग्रता कशी होणार. अशा प्रसंगामुळे मुले अधिक विचलित होतील. त्यांना वाटेल की पुस्तकामुळे/वाचनामुळे माझी टीव्ही पाहण्याची संधी गेली. असे वाटल्यावर ते वाचनाचा तिरस्कार करायला लागतील. मुलांमध्ये एखाद्या गोष्टीची आवड निर्माण होण्यासाठी काही कारणे जबाबदार असतात. तसेच एखाद्या गोष्टीबाबत नावड निर्माण होण्यासाठी काहीतरी कारणीभूत असते. पालकांचे, शिक्षकांचे तसेच शालेय ग्रंथपालांचे काही निर्णय मुलांच्या वाचन वृत्तीला मारक ठरू शकतात. परंतु या सर्वांनी प्रयत्न केले तर असे वाचननाशक निर्णय ते टाळू शकतात. व उलट मुलांच्या वाचन आवडीला समर्थक ठरीतील असे निर्णय घेऊ शकतात तसे निर्णय आपण घेऊ या आणि मुलांना उत्तम वाचक घडवू या.

समारोप

अशा प्रकारे समाजाला वाचत करण्यासाठी, ‘उत्तम वाचक’ बनण्यासाठी, सर्वांचे भावी आयुष्य सुखी, समाधानी आणि निरोगी राहण्यासाठी लेखकांनी या ग्रंथातून आपल्या सर्वांसाठी सखोल असे प्रबोधन केलेले आहे. सदरचे पुस्तक वाचतेवेळी लेखक आपल्या बरोबर आहेत. आपल्या शेजारी बसून वाचन संस्कार कसे करावेत हे सांगत आहेत. ही जाणीव आपल्याला पुस्तकातील ओघवत्या भाषेमुळे पुनःपुन्हा होते. ती आपल्यालाही नक्कीच होईल यात शंका नाही.

आपल्या मुलांना ‘उत्तम वाचक’ बनवू इच्छिणाऱ्या सर्व पालकांना हे पुस्तक एक उपयुक्त साधन ठरणार आहे. त्याच बरोबर शालेय शिक्षक आणि ग्रंथपालांनाही वाचणाऱ्या पिढ्या निर्माण करण्यासाठी या पुस्तकाचा उपयोग होईल. अशी मला खात्री आहे. हे पुस्तक वाचल्यानंतर किशोरवयीन आणि त्यापुढील वयातील विद्यार्थ्यांमध्ये निश्चितपणे वाचन आवड निर्माण होईल. त्यामुळे ते जाणीवपूर्वक वाचन करायला लागतील. परिणामी वाचनाच्या माध्यमातून ते आपले व्यक्तिमत्व विकसित करतील याची मला शाश्वती आहे. त्यासाठी प्रत्येकांनी हे पुस्तक वाचलेच पाहिजे. शिक्षक आणि ग्रंथपालासाठी हे पुस्तक म्हणजे हँडबुक आहे. म्हणून प्रत्येकांनी ते आपल्या संग्रही ठेवलेच पाहिजे.

वाचनातून व्यक्तिमत्व विकास

लेखक प्रा. डॉ. राजेंद्र कुंभार

किंमत -रु. ३५०/-

युनिवर्सल प्रकाशन, अक्षय चेंबर, २१६, नारायण पेठ,

केळकर रोड, एल. आय. सी. बिल्डिंग जवळ, पुणे २११०३०.

फोन: ०२०-२४४५०९७६

ISSN 2231-6507